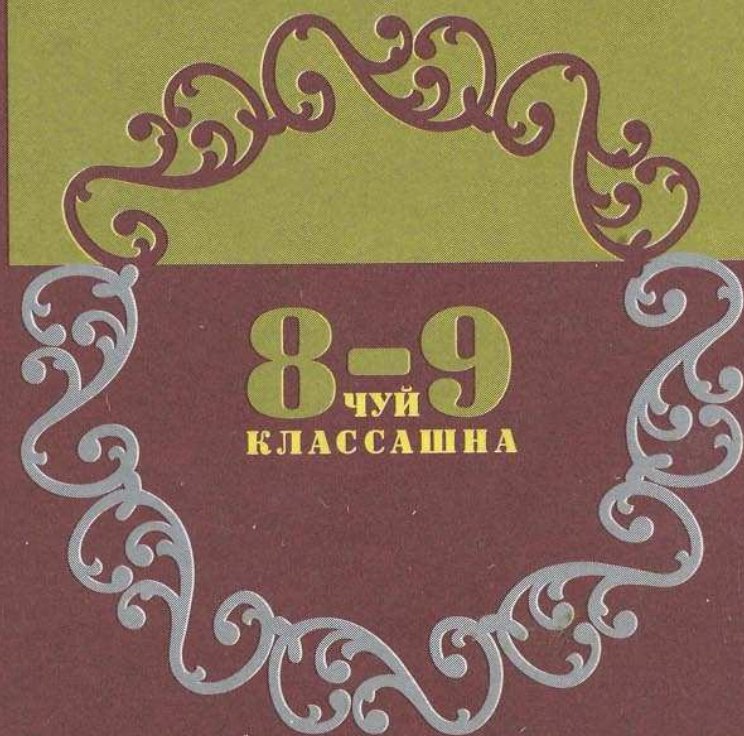

ДЖАМАЛХАНОВ З. Д.,
БАГАПОВА Т. М., ЭСХАДЖИЕВ Я. У.

НОХЧИЙН МОТТ

8-9
чуй
КЛАССАШНА

З.Д. ДЖАМАЛХАНОВ, Т.М. ВАГАПОВА, Я.У. ЭСХАДЖИЕВ

НОХЧИЙН МОТТ

8–9-чуй классашна

СИНТАКСИС

Чагелйина Нохчийн Республикан дешаран, Илманан Министерствос

Сольжа-Гала
ГУП «Книжни издательство»
2007

ТӀеэцна билгалонаш:

Теоретически хаамаш.

Ӏамийнарг карладаккхарна тӀедиллар.

ЯЦӀИНА ЦӀЕРАШ, ФАМИЛЕШ

Айдамиров А. (А. А.)	Дугин Ӏ. (Д. Ӏ.)
Абдулаев З. (А. З.)	Зайнутдинов А. (З. А.)
Анзорова Б. (А. Б.)	Исаева М. (И. М.)
Арсанукаев Ш. (А. Ш.)	Кагерманов Д. (К. Д.)
Арсанов С. (А. С.)	Казбеги А. (К. А.)
Ахматова Р. (А. Р.)	Кулиш Л. (К. Л.)
Ахмадов М. (А. М.)	Курумова С. (К. С.)
Бадиев С. (Б. С.)	Кусаев Ӏ. (К. Ӏ.)
Бексултанов М. (Б. М.)	Лермонтов М. (Л. М.)
Берсанов Х-А. (Б. Х-А.)	Мамакаев Ӏ. (М. Ӏ.)
Бисултанов А. (Б. А.)	Мамакаев М. (М. М.)
Гайсултанов Ӏ. (Г. Ӏ.)	Матиев В. (М. В.)
Горький М. (Г. М.)	Музаев Н. (М. Н.)
Гойтемиров В. (Г. В.)	Мусаев М. (Мус. М.)
Дадашев Ӏ. (Д. Ӏ.)	Муталибов З. (М. З.)
Дакаев А. (Д. А.)	Нунуев С-Хь. (Н. С-Хь.)
Дефо Д. (Д. Д.)	Осмаев А. (О. А.)
Дикаев М. (Д. М.)	Пушкин А. (П. А.)
Джамалханов З. (Д. З.)	Рашидов Ш. (Р. Ш.)

Джамалханов З. Д., Вагапова Т.М., Эсхаджиев Я. У.

Чеченский язык. Синтаксис (для 8–9 классов). Грозный:
ГУП «Книжное издательство», 2007.

З.Д. Джамалхановс язйина учебникан юьххьера разделаш, дешнийн цхьаьнакхетарш, церан уьйр, коьрта меженаш, цхьалхечу предложенин кепаш, ма-дарра а, лач а къамел, грамматически талларш, маттах лаьцна юкъара хаамаш. **Т.М. Вагаповас** язйина предложенин коьртаза а, цхьанатайпанара а, шакъаьстина а меженаш, предложеница грамматически уьйр йоцу дешнаш, 8-чу классехь Ӏамийнарг карладаккхар. **Я.У. Эсхаджиевс** язйина чолхе-цхьаьнакхетта а, чолхе-карара а, хуттаргаш йоцу чолхе а предложенеш.

8-гӀа класс

НОХЧИЙН МОТТ ХАЛКЪИЙН МЕТТАНЕХ ЦХЪАЪ БУ

НЕНАН МОТТ – ДАХАРАН ХАЗНА

1. Буьйцучу маттаций бен цхъа а хӀума дийца йиш яц вайн. Историх, арифметиках, литературах, грамматиках, физиках – доцца аьлча, цхъана а хӀуманых лавцна хӀумма а ала а, дийца а адамийн таро хир яцара, буьйцуш болу аьзнийн мотт ца хилча.

Мотт вайн ойланан а, кхетаман а, хьекъалан а, дахаран а уггаре а ца хилча йиш йоцу гӀирс бу. Иза хьекъалан а, ойланан а хазна ю.

2. Ненан мотт хӀора къоман а, хӀора халкъан а культуран бух бу. Иза кӀорггера дика ламор вайн декхар ду. Яздархочо К. Паустовскийс нийса яздина ненан маттах лавцна дешнаш:

«ХӀора стеган а шен маттаца йолчу юкъаметтиге хьаьжжина, цуьнан культуран барам къастийна ца лаш, цуьнан граждански мехалла а кхоччуш нийса къасто мегар ду.

Шен махке болу бакъ безам шен матте бацахь маьӀна долуш бац.

Мотт вай лама а бо, дахаран тӀаьххьара денош тӀекхаччалц саццаза ламо декхар а ду...»

Шардар 1. Маттах лавцна лакхахь ялийна текст дӀа а еша, кху хаттаршна жоьпаш а ло.

1. «Ненан мотт дахаран хазна ю» хӀунда аьлла? 2. «...Мотт ойланан а, кхетаман а, хьекъалан а, дахаран а уггаре а мехала гӀирс бу» хӀунда аьлла? 3. Схьадийца К. Паустовскийс ненан маттах лавцна аьллачу дешнийн маьӀна (шайн дешнашца).

Шардар 2. Саидов Билала язйинчу «Ненан мотт» цӀе йолчу а, Арсанукаев Шайхис язйинчу изза цӀе йолчу а стихотворенеш тӀера ялийна строфаш дӀа а еша, церан маьӀнаш а дийца. Ненан меттан маьӀна муха лору поэташа?

1. Хьайн ненан мотт хаахь,
Дозалла ас до хьох,
Даггара и безахь,
Ас хастам бо хьуна.
Цунах ма херлолахь,
ДоттагӀа, варийлахь,
Ненан мотт хьайн бацахь,
Байлахь вуй хаалахь!
Хьо безаш волчунна
Пондаран аз ду хьо,
Хьайца уьйр йоцчунна
Гихь беза мохь бу хьо.

Саидов Б.

2. ...Йист йоцу хӀорд санна,
Бу хьуна шорта
Ша хууш волчунна
Вайн нохчийн мотт.

Гиллакхе, оьзда бу,
ДоттагӀче буьйцуш,
МостагӀче вистхуьлуш,
Ду ира герз.
Хьомечу езаре
Безам ахь буьйцуш,
Бека и, шен хуьлий

Хъан деган мерз!

Арсанукаев Ш.

Шардар 3. Діадеша. Лахарчу кхаа а пунктехь стенах болу пайда буйцу? Аьхка ешначу книгех хаза муьлхарш хийтира шуна?

I. Книгаш ешаро, хъан коьрта чу хьийза бляьрзе ойланаш царна сагайтарца сирлачу новкъа йохий, хъан дагахь дерг, сурте даладой, бляьргашна хьалха ухьу.

«Хьекъалан белхан абата» тлера

II. Дукхаета книга: цо гло дийр ду шуна тайп-тайпанчу ойланийн эяларх кхета, цо ламор ду шу адаман а, шайн а сий дан, дуьнене а, адаме а болчу безаман дог-ойланца глаттадо цо хьекъал а, дог а.

Горький А.М.

III. Ваьштта масех сохьтехь, шена гонах книгийн раьгнаш а йина, царна тлера шена оьшу справкаш лехьош, цкъа ешначу кепара шозлагла ца йоьшуш, юх-юха йоьшуш, керл-керла хлуманаш гучудохуш, еша еза книгаш. Книгаш кхетамца ешаран шиь некъ бу:

- 1) керла маьнаш гучудохуш, юх-юха а ешар;
- 2) хьекъале меттигаш схьаязъяр.

5–7-чу КЛАССАШКАХЬ ІАМИЙНАРГ КАРЛАДАККХАР

Й элп яздо, **о, оь, и, ий** мукъачу аьзнашна хьалхахь хезаш хилахь (*йоглу, йоьлу, йиша, йийца*). **Й** элп ца яздо **а, аь, у, уь, э** бохучу мукъачу аьзнашна хьалхахь хазахь, церан метта **я, яь, ю, юь, е** яздо (*яха, яьлла, юху, юьлу, еха*).

Билгалдаккхар. Нагахь, **из, уо** бохучу дифтонгашна хьалха а яздо **й**, масала: *йиэха тлийриг, цунах йуоза* (дуста: *еха тлийриг, йоза* язде.)

Шардар 4. Дика тидам а беш, діадеша лахахь далийна дешнаш. Муьлхачу мукъачу аьзнашна хьалха хезаш хилахь яздо **й**? Муьлхачу мукъачу аьзнашна хьалха хезаш хилахь ца яздо **й**, ткъа цуьнан меттана муьлха мукъа элпаш яздо?

Воглу, йоглу, воьлу, йоьлу, вига, йига, ваша, йиша, вол, йол, вийца, йийца, еха, йиэха, оза, уоза, яха, яьхна, юрт, юьртахь, еха.

Шардар 5. Чаккхенгахь **н** долчу дешнашна клел сиз хьакха. Схьайийца дешан чаккхенга **н** яздаран бакьонаш.

1. Хьамзатан гевлангара кенан глайба а, цуьнан корта а хиз башийча санна бара. (М. М.) 2. Клавдия Ивановнас цамгаран хьокъехь ден хаттарш а ца хезара жимачу зудчунна. (М. И.) 3. Ціеххъана неі а йиллина, Седин пхьарс а лаьцна, Марина елира чу. (М. И.) 4. Горькийс казахийн фольклорана «дашо тiorказ» ду аьлла. (М. И.) 5. КІа чудерзош 160 процентана кхочушйинера Мусаевн бригадо белхан норма. (І. Х.) 6. Шен жимачу йоьлан коьрта тleхула куьг хьаькхира Дурдас. (І. Х.) 7. Стихашна оьшу деган мутта. (М. С.) 8. Массара а кьобалдира Іусамин кьамел. (І. Х.) 9. Цкъа цхъана кхоблинчу гуьйренан дийнахь разведке вахийтира Берд. (Хь. С.)

Дешхьалхе, дешан маьнин дакъа хиларе терра, хоьттина язйо, ткъа дештляьхе, шакъаьстина кьамелан дакъа хиларе терра, кьаьстина язйо: *КІант дІавахара. Хьехархо класса чу веара.*

Доланиг дожаран чаккхенга а, нагахь хезаш делахь, цхъана дешдекъах лаьттачу дешан чаккхенга а **н** яздо: *халкъан бахам, коран гур, цІен коч, кІайн бос.*

Билгалдаккхар. 1. Доланиг дожаран а, цхъана дешдекъах лаьттачу **н** чаккхенгахь долчу дешнийн а та-
ллам бан йиш ю уьш цхъанатайпанарчу меженийн кепара дагардарца. И дешнаш дагардича, чаккхенгахь

долу **н** къайлах а доцуш, хуттурган суффикс а хуьлий, гучудолу, хлунда аьлча, иза цу дешан чаккхенгахь хиларна а, доглуш хиларна а. Масала: *Адаман куьг лазийна* (*Адаман куьг – доланиг дожар*). – *Адама куьг лазийна* (*Адама лазийна – дийриг дожар*). *Адаман, Ахмадан, Салманан* *книгаш* (доланиг дожаран чаккхенгахь **н** долуш хиларна, къайлах а доцуш, гучудолу и, ткъа дийриг дожаран чаккхенгахь доцу дела, **н** дешнаш дагардарх гучу ца долу).

Шардар 6. Длаеша лахара текст. Длаязде, дешнашна тлехула къамелан дакъош билгал а деш. Схьадийца, муьлхачу дешнех предложенин муьлха меженаш хилла.

ДИКА КІАНТ

Мискачу стеган кІант вара чІогІа хьекъале а, оьзда а кхуьуш. Цхьана дийнахь цаьрга хьаша веара. ХІусамден кІанта хьешан когара эткаш дІа а ехира, цунна тас-гІумгІа а, гата а деара. Ша хи а дуттуш, хьеше юьхь-куьг а дилийтина, гата делла, юьхь якъа а яйтира цо.

Цул тІаьхьа, кІанта хьешан говр, хи тІе а йигна, лийча а йина, хи а малийна, цІа а ялийна, цунна баа хІоь а белла, паргІатъяьккхира.

И хьекъале, оьзда кІант, мало ца еш, хьешан гІуллакхе хьаьжна. ХІусамден жимачу кІентан гІиллакхна резахилпачу хьешо цуьнга ахча кховдийна:

– Баркалла хьуна, оьзда кІант! Хьо бакъонца дика кІант хилла.

КІанта хьеше аьлла:

– Хьаша, ахча ма ло суна. Ахча дІадолу, дика дош адамна дуьсуш ду. Ас дан оьшучу гІуллакхна цкъа а мало йийр яц.

Жимчоь дуьйна мало ца ян а, гІуллакх дан а, къахьега а Іамош хилла бераш. Адамаш резахиндолу дика амал яцахь, адамалла яцахь, нийсо езаш вацахь, бахам хиларх стаг ирсе хир вац.

ЦІердашах – **подлежащи** я **кхачам**, лаамазчу билгалдашах – **къастам**, хандашах – **сказуеми**, куцдашах – **латтам** хуьлу.

§ 1. Орфографи

Шардар 7. ДІадеша, дештІаьхье а, дешхьалхе а муха язйо а, дешан чаккхенга **н** маца яздо а дийца. Цул тІаьхьа дІаязье. ЦІердешнаш, хандешнаш морфологически талла.

1. Гирмасолта чехка охьаволавелира. (І. Х.) 2. Керта юххехула дІаволавелира иза. (І. Х.) 3. Маликат, шен куззий, тІергІан кІадий пхьаьрса кІел а йоьल्लीна, туькан чуьра ара а яьлла, цІа яхара. (І. Х.) 4. Иза хІетахь студент вара. (З. М.) 6. Цхьана ден цхьа кІант хилла. (Н. Ф.) 7. Нана мижарг хьийна а яьлла, хьолтІамаш ян йоьлча, юха а тІееара Асет. (І. Г.) 8. Вайнехан зударий тохарлернаш бац, уьш массо а хІуманна тІаьхьакхиьна. (М. М.) 9. Царах лаьцна газеташ тІехь а дуьйцу. (М. М.) 10. Зудчунна тахана вайн дахарехь шен йоккха а, сийлахь а меттиг карийна. (М. М.)

Дешнийн нийсаяздаран бакъонех **орфографи** олу. Иза грекийн дош ду, нохчийн маттахь иза **нийсаяздар** ду.

Нохчийн орфографин диъ дакъа ду:

- 1) морфемаш нийсаязъяр (лард, чаккхе, орам, дешхьалхе, суффикс);
- 2) дешнаш хоьттина а, къаьстина а, дефисца а яздар;
- 3) дош сехьадаккхаран бакъонаш;
- 4) доккха элп яздаран бакъонаш.

1. Орфографин дакъошна юкъахь уггаре а доккха а, коьрта а, мехала а ду морфемаш нийсаязъяр. Цу декъехь тайп-тайпана олу дешнаш морфологин бакъонашца яздо, масала: *Аса юкъах доьхка доьхку* (*дихкина*).

2. Орфографин шолгІа дакъа – **хоьттина а, къаьстина а, дефисца а яздар яздарметтан дешнашца (лексикаца)** дозуш ду. Иза уггаре а чолхе а, хала а, коьрта а дакъа ду. Чолхе я цхьалхе дешнаш, церан маьлнашка а, башхаллашка а хьаьжжина, **хоьттина а, къаьстина а, дефисца а** яздо, масала: *жаІу, дегабаам, кхачамбацар, да-нана, керт-ков, кад-Іайг, Іу, жа, Ду-кхаваха*, амма: *дукха ваха хьо*.

3. **Дош сехьадаккхар** орфографин уггаре а жима а, атта а дакъа ду. Иза фонетикан а, морфологин а буха тӀехь лаьтташ ду. Дош керлачу моглане сехьадоккху, дешдакъа а, дешан маьӀнин дакъа а ца дохош, масала: *ара-во-лу, чу-во-гу, та-ха-на, мел-ла-ша, ол-ха-зар, йохъ-ел-ла, цӀий-ел-ла, кӀай-ел-ла*.

4. Орфографин доьалгӀа дакъа – **доккха элп яздар** – хӀора предложенин хьалхара дош а, долахь цӀе а доккхачу элпаца яздаран буха тӀехь хӀоттош ду. Иза а орфографин жима а, атта а дакъа ду: *Ойла еш еана, ша хийисте кхаьчча, Бусана, шен кӀудал охьа а хӀоттош, шена тӀекхача воллучу Бештога хьаьжира*. (С. Б.)

Шардар 8. ХӀиттийначу сацаран хьаьркашка хьаьжжина, нийса а, къастош а дӀаеша. ДӀаязде **дийцаран, хаттаран, айдаран** предложенеш шаьш, **тӀедожоран** предложенеш шаьш.

1. Вела а къиьжаш, Рыбине хьоьжуш лаьттара Павел. (М. Г.) 2. ЦӀе хӀун ю хьан? 3. Селхана кхечира со Пятигорске. (Л.) 4. Воккхачу стагехьа вирзира Харачойн Зеламха. (М. М.) 5. Ас яздайтинарг хьуна муха хета? (М. М.) 6. Йитахьа и, ма хьийзаехьа и Зезаг! (М. М.) 7. И обарг Зеламха схьалаца ойла йолуш мукъана дуй шу? (М. М.) 8. Тоьур ду шуна! (М. М.) 9. Имран Зайнина тӀера юргӀа тодан хӀоьттира. (С. Б.) 10. Сискал йина ца яьлла? (С. Б.) 11. Делахь ахь со тилийна, лехийна ялийна хилла-кх? (С. Б.) 12. Хьуна со кийрахь дог доцуш ю моьттина хилла-кх! (С. Б.) 13. Хьаша а ву хьоьца? (Р. Х.) 14. ХӀай-хӀай, и ду хьуна дош! (Р. Х.) 15. Со цу тӀера юхаер йолуш яц! (Л. Г.) 16. Барт цхьаь хуьлда шун! (Л. Г.)

Шардар 9. ДӀаеша текст. Къастае **дийцаран** а, **хаттаран** а, **айдаран** а, **тӀедожоран** а предложенеш. ДӀаязде, сацаран хьаьркаш а хӀиттош. ТӀедерзарна кӀел сиз хьакха.

– Же, кӀентий! Сихонца дой кечделаш. Кечам бина хьалхаваьлларг сихонца кхуза схьакхачалаш! – элира Лох-Беташа накьосташка.

Массо а дӀасавахана, Лох-Беташший, Назуй шаьшшиь дисира Марижица. И ший а хӀинца, Марижа йистхилийта гӀерташ, цунна тӀедирзина дара, и эсала хьоьстуш.

– Марижа! Марижа! Схьахьажал соьга! Дийцал хьайна хилларг, – хьоьстура Лох-Беташа йиша.

Марижа кхетам чу яло гӀерташ, шен хирг деш хьийзаш яра къинхетаме йоккхастаг Назу а.

– Марижа! Схьахьажал соьга! Дийцал, хьайна хӀун хиллера. Хьажал! Беташ вай хӀара-м. Вай, со нана яла хьан дела! Хьуна хӀун дина ткьа, дан мукъана а?.. ХӀинца Секимат а схьакхочур ю. Схьаерзал соьгахьа. ХӀинца-м хьо кхерамехь яций! – бохуш, шен хирг деш хьийзара йоккхастаг Назу, йол кхетаме яло гӀерташ. (М. Я.)

Шардар 10. ДӀадеша. Дийцаран а, хаттаран а, айдаран а, тӀедожоран а предложенеш схьайийца. Уьш къовларшна юккъехь билгал а йохуш, дӀаязье текст, сацаран хьаьркаш а хӀиттош. Муьлхачу предложенехь ю хандешан хаттаран кеп.

1. Готтачу урамехула мох санна хьаьдда воьлчу Бетина дуьхьалкхийтира Бештон маьхча Зикара.

– Бешто цӀахь вуй? – аьлла, Бетас хаттар дича, башха боларна чехка а воьчу Зикарс, шен лаьржачу доккхачу куьйгаца мара а цӀанбина, – вац, хӀун дора ахь цунах?.. – элира.

– Стенга вахана иза? Цхьа чехка гӀуллакх дара-кх сан цуьнца!

– ХӀокху кӀиранах ша марзвеллачу кӀотара вахана ву-кх иза хӀинца а.

– Билггал ваханий иза, хайий хьуна?

– Дера вахана-кх, соьгара верта а эцна, дӀа-м и...

– Ой, цӀе хала хьо белхан дела! ма дош дацар-кха хӀара дан-м ткьа.

Бадуев С.

Карладаккхарна хаттарш

1. Муха ду й элпан маьӀнаш?

2. Муьлхачу мукъачу аьзнашна хьалха яздо й?

3. Муьлхачу мукъачу аьзнашна хьалхахь, хезаш хилахь, ца яздо й? Церан метта муьлха элпаш яздо?

4. Мотт кхиаран а, хийцабаларан а маьӀна муха ду?

5. Орфографи стенах олу?
6. Дештлаъхъенан а, дешхъалхенан а нийсаязъяр муха ду?
7. Дешан чаккхенга н яздаран хлун маъна ду?

Меттан законийн Илманах **грамматика** олу. Грамматика шина декъах лаътта: морфологик, синтаксисах.

Дешнийн цхъаънакхетар а, предложени а ламочу Илманах **синтаксис** олу.

§ 2. Дешнийн цхъаънакхетарш а, церан тайпанаш а

1. Предложенехъ дешнийн вовшашца уьйр хуьлу. Уьйр шишша дош цхъаънакхеташ нисло, масала: *Дешархоша кест-кеста хаза книгаш йоьшу*. Цу предложенехъ вовшашца уьйр йолуш, шишша дош цхъаъна а кхеташ, дешнийн цхъаънакхетарш хилла. Уьш кху кепара ду:

- 1) *дешархоша йоьшу*,
- 2) *книгаш йоьшу*,
- 3) *хаза книгаш*,
- 4) *кест-кеста йоьшу*.

Предложенехъ пхиъ дош а ду, диъ дешнийн цхъаънакхетар а ду. Диъ дош делахъ, дешнийн цхъаънакхетар кхоъ хуьлу, и. кх. дl. а. Масала, ялор вай цхъа предложени: *Къона хъехархо юьртарчу ишколе хъеха яхара*.

Предложенехъ ялх дош а ду, пхиъ дешнийн цхъаънакхетар а ду:

- 1) *къона хъехархо*,
- 2) *хъехархо яхара*,
- 3) *ишколе яхара*,
- 4) *хъеха яхара*,
- 5) *юьртарчу ишколе*.

Дешнаш уьйрашца вовшахкхетарх **дешнийн цхъаънакхетар** олу

2. Дешнийн цхъаънакхетарш тайп-тайпана хуьлу: 1) предложени чохъ а, 2) шакъаъстина а, 3) парглат а, 4) члагделла а.

Уьш масалшкахъ кху кепара хир ду: 1. *Клант ишколе деша вахара* (предложени чохъ дешнийн цхъаънакхетарш). 2. *Макка ишколе яхара* (дешнийн парглат цхъаънакхетар). 3. *Петламанатан зезагаша хазийнера бецан аре* (дешнийн члагделла цхъаънакхетар).

Подлежащин, сказуемин цхъаънакхетаро предложенин бух хлоттабо, масала: *Говр ежа*.

3. Дешнийн цхъаънакхетар предложених муха къаъста аьлча, дешнийн цхъаънакхетаро, хлуманийн, церан билгалонийн, даран, хиларан цле яккхарал сов, кхин хлума а ца гойту, ткъа предложенино, уьш гайтина ца лаш, царах лаьцна кхиболу хаамаш а бо, я цхъацца глуплакхех лаьцна хаттар даладо, я муьлхха а цхъа хлума тедиллар, тедожор я дехар гойту, я айдар даладо. Цуьнца цхъаъна цо кхочушилла ойла гойту.

Шардар 11. Дика тидам а беш, дладеша дешнийн цхъаънакхетарш. Дешнийн цхъаънакхетарехъ долчу коьртачу дашна тлехула х хъаьрк а дуьллуш, дlаязде уьш. Билгалде церан грамматически маънаш.

Къорза зезагаш, цлен коч, йишин коч, вешин папка, херхаца хадо, къоламца яздан, хаза яздан, чехка яздан, даш лало, кехат яздан, совглатана яла, безамана яйита, забарина ала, яьшки чу йилла, кора тle хлотто.

Кеп: *Цлен коч* (хлума а, цуьнан билгало а); *тукарца хадо* (дар а, и шеца кхочушден гlирс а), *даш лало* (дар а, и шега доьрзу хлума а); *чехка яда* (дар а, цуьнан билгало а); *бегашина ала* (дар а, цуьнан lалашо а); *книге хъажа* (дар а, цуьнан lалашо а); *ден костюм* (хлума а, и хъенан ю гойту юьхъ а).

Шардар 12. Дика тидам а беш, дладеша. Ша-ша къастош, дlаязье дийцаран а, хаттаран а, айдаран а, тедожоран а предложенеш. Коьртачу дашна тлехула х боху хъаьрк дилла. Кхаа предложенин схема хлоттае, дешнийн цхъаънакхетарш а къестош.

1. Дlаволавелира Элса. (А. Д.) 2. Куьйра ерзийна йоллучу Додас сацийра иза. (А. Д.) 3. Элса, хъайна жимма шар мукъана а малахъа. (А. Д.) 4. Хьо-х тахана хлума а яза ву! (А. Д.) 5. Собардехъа цхъажимма. (А. Д.) 6. Сийна Терк! Мел сатийсира хьох къурд баре! (I. М.) 7. Теркаца

гIум гIаттош, хьекха болабелира цхьа ирча мох. (I. M.) 8. Муьшах кхидIа каеттар кхераме дара. (I. M.) 9. Айдамар, хи чу эккха... (I. M.) 10. Иза (Циция) меллаша баца тIе охьахиира. (А. Каз.) 11. Iуьне хьаьжира йол. (А. Каз.) 12. Цуьнга ладогIа мел хала ду-кх! (А. Каз.) 13. Циция йоьлхуш нара тIе охьаюьжира (А. Каз.) 14. Яьссачу меттехь говрашкара охьабиссира уьш. (А. Каз.) 15. Малх кьайлабала дикка охьакерчинера.

Кеп: *Ахьмаде корта ластийра Адама.* (Дийцаран предложени).

Карладаккхарна хаттарш

1. Дешнийн цхьаьнакхетар муха нисло?
2. Дешнийн цхьаьнакхетаран тайпанаш муха хуьлу?
3. ПаргIатчу а, чIагIделлачу а дешнийн цхьаьнакхетаршна юккьехь хIун башхо ю?

§ 3. Предложенехь дешнийн уьйр

1. Предложенехь дешнийн вовшашца уьйр хуьлу. Дешнийн уьйр кьасто атта ду хаттаршца, масала: *Селхана жима Селисат ишколе яхара.* Цу пхеа дашах лаьттаху предложенехь диь дешнийн цхьаьнакхетар ду:

- 1) *Селисат яхара,*
- 2) *ишколе яхара,*
- 3) *селхана яхара,*
- 4) *жима Селисат.*

Предложенехь шайн цхьаьнакхетарехь дешнаш хуьлу коьрта а, дозуш а. Шегара хаттар хIотточу дашах **коьрта дош** олу, ткьа коьртачу дашо хIотточу хаттарна жоп лучу дашах **дозуш долу дош** олу. Предложенехь дозуш долчу дашо коьрта дош довзуйтуш кхетадо. Коьртачу дашо шегара хаттар а хIоттадой, дозуш долчу даше шеца уьйр тосуьйту, масала:

- 1) *мила яхара?* – **Селисат** яхара. *Селисата хIун дира?* – **Селисат яхара;**
- 2) *маца яхара?* – **селхана** яхара;
- 3) *стенга яхара?* – **ишколе** яхара;
- 4) *муха Селисат?* – **жима** Селисат.

Предложенехь дешнийн уьйр уггаре а хьалха шина кепара ю:

- 1) цхьаьнакхетаран уьйр (сочинительная связь);
- 2) карара уьйр (подчинительная связь).

Цхьаьнакхетаран уьйрехь дешнаш цхьаьнакхета, цхьабосса бакьо йолуш.

Бацалахь лепара цIен а, сийна а, можа а зезагаш. ЦIен а, сийна а, можа а бохучу дешнийн цхьаьнакхетаран уьйр ю. Предложенин цхьанатайпанарчу меженийн вовшашца ерг **цхьаьнакхетаран уьйр** ю. Цхьаниссачу мехаллица цхьаьнакхеттаху дешнийн уьйрах **цхьаьнакхетаран уьйр** олу.

Коьртачу а, дозуш долчу а дешнийн уьйрах **карара уьйр** олу. Дозуш долу дош коьртачу дашна карадоьрзуш хуьлу, цундела аьлла цунах **карара уьйр**, масала: *Тракторо латта оху. Оху стен?* – **тракторо**, *оху хIун?* – **латта**. Кхузахь коьрта дош ду **оху**, дозуш долу дешнаш ду **тракторо, латта**.

Шардар 13. ДIаеша предложенеш. ДIаязде, схемаш а хIиттош, цхьаьнакхетаран а, карара а уьйр гойтуш. Карарчу уьйрехь коьрта а, дозуш долу а дешнаш билгалдаха: коьртачу даша тIехула хьаьрк х дилла. Барта схьадийца, коьрта а, дозуш долу а дешнаш муьлхачу кьамелан дакьойх хилла.

1. Марха а, Сайхьат а, Зайнап а ишколе яхара. 2. Яхас библиотекеера еша книга еара. 3. Хатуева Бирланта йоза хаза яздо. 4. Веана корреспондент а, Iабдулла а юьрта дIавахара. 5. КIант дуткьачу озаца гIийла воьлхура. 6. Хьайн кхерч ледара ма бита ахь. 7. Айзан ша ехачу юьрта хьехархочун болх бан схьаеара. 8. Асета букьа тIехула охьахецнера шен Iаьржачу месийн хаза ши чIаба.

цхьаьнакхетаран уьйр

карара уьйр

Кеп: *Марха а, Сайхьат а, Зайнап а ишколе яхара.*

карара уьйр

карара уьйр

карара уьйр

Шардар 14. Діаязье предложенеш, схемаш а хіттош, цхьаьнакхетаран а, карара а уьйр гойтуш. Карарчу уьйрехь билгалде коьрта а, дозуш долу а дешнаш, коьртачу даша тІехула хьаьрк **х** дилла. Барта схьадийца, цхьаьнакхетаран а, карарчу а уьйрехь, коьрта а, дозуш долу а дешнаш муьлхачу кьамелан дакьойх хилла.

1. БІаьстенан баца юкьахь лепара цІен а, сийна а, можа а зезагаш. 2. Яха а, Асет а университет деа яхара. 3. Хаза, тийна, эсала йоІ яра иза. 4. Иза Дудаева Асет яра. 5. Хаза дара цуьнан дегІан куц. 6. Иза дика белхало яра. 7. ХасболатгІарна юххехула охьадогІу татол дистина дара. 8. Вайна кІант лаха араелира Базийка. 9. Маржанна гІенах дуьхьалтуьйсуре шен гІийла кІант. 10. Со-м хІинца цІахь вай. 11. Схьакьиздачу маьлхан цІен зІаьнарш корах чукхеттера. 12. Лулахой а, юьртара нах а схьагулбелира. 13. Асетана Рамзанан амалца осала эвхьазлонаш ца карийра.

Берсанов Х-А.

II. Карара уьйр кхаа кепара ю: 1) **бартбар** (согласование), 2) **урхалла** (управление) 3) **тІетовжар** (примыкание).

1. **Коьрта дош доллучу формане (дожаре, терахье, классе дозуш долу дош хІотточу уьйрах бартбар олу**, масала:

Жима Адам Іуьйранна ишколе деша вахара.

бартбар

бартбар

Цу предложенехь **жима** билгалдаш **Адам** цІердашца терахьехь а, дожарехь а барт бо, **вахара** бохучу хандаш **Адам** бохучу цІердашца терахьехь, классехь барт бо.

2. **Коьртачу дашо дозуш долу дош дожаре хІотточу уьйрах урхалла олу**, масала:

Салмана соьга куьг кховдийра.

урхалла

урхалла

урхалла

Цу предложенехь **кховдийра** бохучу хандаш урхалла до **Салмана**, **соьга**, **куьг** дешнашна, цо **Салман** дош дийриг дожаре, **со** дош меттигниг дожаре, **куьг** цІерниг дожаре хІоттийна.

3. **Дозуш долу дош маьІница коьртачу дашна тІетевжачу уьйрах тІетовжар олу**, масала:

бартбар

Расха говр чехка едира

бартбар тІетовжар

Цу предложенехь **чехка** куцдош **едира** хандашна тІе а тевжа, иза муха едира кхета а до цо.

Кхузахь гойтур вай предложенехь дешнийн уьйран схема.

бартбар

тІетовжар

урхалла

Жимачу кланта сихха схъайцира шен хаза журнал.

урхалла

бартбар

урхалла

Билгалдакхар. Шеко ца хилийта, билгалдан мегар ду хлара бакъдерг: урхаллехъ а, тлетовжарехъ а коьрта дош хийцарх дозуш долу дош ца хийцало, ткъа бартбарехъ хийцало. Цундела коьртачу дашца цхъаьна дозуш долу дош хийцалахъ, хаа деза, иза, урхалла я тлетовжар доцуш, **бартбар** хилар.

1. Бартбарехъ коьртачу дашо дозуш долчу даше шен йолу форма тлеоьцуьйту: *Жима клант ишколе веара*.

2. Урхаллехъ коьртачу дашо дозуш долчу даше шен йоцу форма тлеоьцуьйту: *Кланта соьга куьг кховдийра*.

Шардар 15. Дlаязде. Хлора цхъаьнакхетарехъ коьрта а, дозуш долу а дешнаш схъакараде. Къастаде, уьш муьлхачу къамелан дакъойх хилла. Коьртачу дашна тлехула хъаьрк **х** дилла. Къовларшна юкъахъ дешнийн цхъаьнакхетарийн уьйр гайта.

Сийна коч – сийначу кучаца; дешархойн отряд – дешархойн отрядо; тхан класс – тхан классехъ; шолгlа бригада – шолгlачу бригадо; цlен коч – цlечу кучаца; деша ваха; хаза яздан; йоlа олу; кхетош дийца; клант вогу; йоl йогlу; жима клант – жимачу кланта; жима йоl – жимачу йоlа; коран рама; цlийнан кор; чамди чу йилла; кора тle хlоттае; кледа латта – кледачу лаьтта; чехка мох – чехкачу мохо; вешин клант – вешин кланта; говр едда – говраш евдда; Яха а, Асет а; сийна а; йоккха а, жима а.

Кеп: *Цlен коч – цlечу кучаца* (бартбар), *коч, кучаца* – цlердашах хилла коьрта дешнаш, *цlен, цlечу* – билгалдашах хилла дозуш долу дешнаш, *цlен а, сийна а* – билгалдешнех хилла дозуш долу дешнаш (цхъаьнакхетаран уьйр); *чехка яздо* (тлетовжар), *яздо* – хандош (коьрта дош), *чехка* – куцдош (дозуш долу дош), *кланта боху* (урхалла), *боху* – хандош (коьрта дош), *кланта* – цlердош (дозуш долу дош).

Шардар 16. Дlадеша. Дешнийн цхъаьнакхетаршкахъ коьрта а, дозуш долу а дешнаш билгал а даха, уьш муьлхачу къамелан дакъойх хилла барта схъа а дийца. Дlаязье, схемаш а хlиттош, бартбаран, урхаллин, тлетовжаран карара уьйр а, цхъаьнакхетаран уьйр а гойтуш. Кхаа предложенин схема кхачаме хир ю.

1. Геннара схъахеза лоха аз. 2. Стигалан малхбузехьарчу йистехъ кхоьлина гора седарчий. (М. Ш.) 3. Сатоссучу заманчохъ Дауд самаваьккхира Майрбека. 4. Оцу миноташкахъ дуьйна ойланашка вуьйжира Мокхаз. (I. Г.) 5. Мокхаза Кхокхина тlаьхъа мохъ туьйхира. (I. Г.) 6. Кхокхин дог сиха тохаделира. (I. Г.) 7. Таллам ас хlинца дlаболор бу. (I. X.) 8. Хьоьгара даьллачу диканна ас баркалла боху хьуна. (I. X.) 9. Догцlеначуьнца иштта воцург ямарт ву. (I. X.) 10. Меллаша цlийнан кор дlадиллира йоlа (П.) 11. Йишас шега елла чlуг сихха ножан хари чу йиллира кланта. 12. Жимачу Амината йоза хаза а, цlена а яздо. 13. Говро кледачу лаьтташ шозза берг туьйхира. (М. Г.)

бартбар (урхаллица)

цхъаьн. уьйр

Кеп: **Жимачу Амината йоза хаза а, цlена а яздо.**

бартбар

тлетовжар

урхалла

Шардар 17. Тидам а беш, дlадеша. Дешнийн цхъаьнакхетаршкахъ коьрта а, дозуш долу а дешнаш къастаде. Барта схъадийца, и дешнаш муьлхачу къамелан дакъойх хилла.

Дlаязье, схемаш а хlиттош, **бартбаран, урхаллин, тлетовжаран** уьйраш билгал а еш.

1. Ватта, цу берзан lуьрга дуьгуьйту-кх Руслана шен къона нускал! (М. И.) 2. Атта ца яхийтира Руслана шен жима зуда Баевгlаьрга. (М. И.) 3. Цундела ца вуьтура иза даго цига ваха.

(М. И.) 4. Кест-кеста стоъла хьалха охьалахлора Руслан. (М. И.) 5. Мерза наб озийнчу жимачу бере сих-сиха хьожура иза. (М. И.) 6. Ма лерина а хьожу иза хлинца йоле! (М. И.) 7. Шена елпачу кладине хьаьжира Забу. (I. X.) 8. Кхуьнан шичан зуда Курбика хьалаглаьттира. (I. X.) 9. Забу аннаш тле тесначу палса тле меллаша охьахира. (I. X.) 10. Курбикина хьалха охьахьоссира цо ша еана клади. (I. X.) 11. Буйса йохна еанера. (I. M.) 12. Мох мелла а гел-белира (I. M.) 13. Догла цеххьана сецира. (I. M.) 14. Сихха буьне хьаьдира воккха Ларка (I. M.)

Шардар 18. Да а доьшуш, барта схьадийца, предложенешкахь долчу дешнийн цхьаьнакхетаршкахь коьрта а, дозуш долу а дешнаш муьлхарш ду а, уьш муьлхачу къамелан дакъойх хилла а. Схемаш а хиттош, даязье кхо предложени. Дешнийн **бартбаран** а, **урхаллин** а, **тлетовжаран** а уьйраш гайта схемехь.

1. Арахь буьрса хьокхучу мохо Зайнаглеран цийнан агло чутуьйхира... (С. Б.) 2. Тлаккха хлара чехка цу цийнах глортийна йоллучу дечках тасавелира. (С. Б.) 3. Малх баьццарчу бархатан регла тлехьа чубузуш лаьттара. (С. Б.) 4. Цо шен лепарца кху юьртан цхьа агло цийинера. (С. Б.) 5. Цу ценошна хьалхарчу акhtarгаш тлехь а, дитташ тлехь а суьйранна декачу олхазарийн гловганаш яра хезаш. (С. Б.) 6. Цуьнан когара клайн ши пазат, цуьнан еха коч санна, клайн яцара (С. Б.) 7. Бусана шена тлехача воллучу Бештога хьаьжира. (С. Б.) 8. Цуьнан цечу беснеш тле кегийра клаьгнаш хиттинера. (С. Б.) 9. Лумар бертал вуьйжира. (С. Б.) 10. Яьлла топ лумарна букьа юккье кхийтира. (С. Б.) 11. Сийна блаьргаш болчу жимачу йола дехар дира Наташега.

Карладакхарна хаттарш

1. Предложенехь дешнийн уьйр стенца къасто атта хуьлу?
2. Дешнийн цхьаьнакхетаран уьйр мухачух олу?
3. Дешнийн карара уьйр стенах олу? Коьрта а, дозуш долу а дешнаш стенах олу?
4. Карара уьйр маса кепара ю?
5. Бартбар стенах олу?
6. Урхалла стенах олу?
7. Тлетовжар стенах олу?
8. Бартбарехь, урхаллехь, тлетовжарехь коьрта дош хийцарца дозуш долу дош хийцалой? Бахьана хлун ду? Бартбаран, урхаллин, тлетовжаран коьрта билгалонаш муха ю? Шеконца хала меттиг нисъелча, урхаллех бартбар мича билгалонца къаьста?
9. Бартбарехь коьрта а, дозуш долу а дешнаш муьлхарш хила тарло?
10. Урхаллехь коьрта а, дозуш долу а дешнаш муьлхарш хуьлу?
11. Тлетовжарехь коьрта а, дозуш долу а дешнаш муьлхарш хила тарло?
12. Тлетовжарехь дешнийн уьйр маьница хлунда хуьлу? Цуьнан маьйна муха ду?

ПРЕДЛОЖЕНИН КОЪРТА МЕЖЕНАШ

§ 4–5. Предложеннин коьрта меженаш

1. Нохчийн маттахь предложенин коьрта меже кхоь ю: **подлежащи, сказуеми, нийса кхачам.**

Предложенехь шех лаьцна дуьйцучу коьртачу меженах подлежащи олу.

Масала: *Бешахь олхазарш дека. Арахь говр ежа.*

Подлежащи хуьлу грамматически а, логически (маьнин) а, хлунда аьлча, вайн маттахь подлежащи шен грамматически формица а, маьница а хила тарло.

Грамматически подлежащи олу цлерниг дожарехь формица) долчу подлежащих, масала: *Яха ишколе яхара.*

Дийриг, лург, меттигниг дожаршкахь маьница нислучу подлежащих **логически (маьнин) подлежащеш** олу, масала: *Салмана дешар дика Iамадо. Салманна дешар дика хаьа. Салмане дешар дика Iамало.*

Подлежащина хаттараш хиттадо: **мила? хлун? я хьан? стен? я хьанна? стенна? я хьаьнга? стенга?**

Нохчийн маттахь хандош-сказуеми цӀерниг, дийриг, лург, меттигниг диъ дожар лохуш хиларна а, цу хандашо-сказуемино шеца барт беш я урхалла деш хиларе хьаьжжина а, цу деа дожарехь лела вайн маттахь подлежащи.

2. **Подлежащих лаьцна дуьйцучу, подлежащин дар я хилар гойтучу коьртачу меженах сказуеми олу.** Сказуемино жоп ло **хӀун до? хӀун хуьлу? хӀума хӀун ю? мила ву? муха ю? маса ю? хьенан ю?** хаттаршна: *Бераш буьрканах ловзу. Гурахь араьх шелло. Деши металл ду. Лермонтов поэт ву. И книга хаза ю. Иза сан ю. Иза цхьаь ю.*

3. **ЦӀерниг дожарехь а лаьтташ, подлежащин дар я хилар шена тӀедоьрзучу дашах нийса кхачам олу.** Масала: *Говро буц юу. Дешархоша книгаш йоьшу. Яздархочо произведенеш язйо. Оха латта оху.*

Нийсачу (цӀерниг) дожарехь лаьтташ а, сказуемино шеца терахьехь я классехь барт беш а хиларна, **нийса кхачам** нохчийн маттахь **предложеннн коьрта меже** лерина.

Подлежащин хилар

Подлежащи уггар а хьалха цӀердашах хуьлу, масала: **Хьасан сихонца кечвелира. Трамвай схьакхечира. Буьйса лаьржа яра.**

Подлежащи кхечу къамелан дакъойх хила а тарло, цӀердешан маьӀнехь уьш хилахь, масала:

1. ЦӀерметдашах а хуьлу подлежащи. **Со балха вахара.**

2. Лаамечу билгалдашах а хуьлу подлежащи. **Воккханиг берашна хьехар деш вара.**

3. Лаамечу масаллин а, рогааллин а терахьдешнех хуьлу подлежащеш: **Цхьаь схьавеара, ткьа шолгӀаниг дӀавахара.**

4. Лаамечу причастих а хуьлу подлежащи: **ТӀехвериг вистхилира. Вистхилларг дӀаволавелира.**

5. Масдарх а хуьлу подлежащи: **Дешар – серло, цадешар – бода. (Кица)**

6. Хандешан билгалзачу кепех (инфинитивах) а подлежащи хила тарло: **ХӀусамехь даа-мала шорта дара.**

7. Нагахь цӀердешан маьӀнехь хилахь, айдардашах а подлежащи хила тарло: **И «ура» дика деара. (И дош дика деара). «Ура» геннахь а хезаш дара.**

8. Цхьана мехаллица, цхьа маьӀна а долуш, цхьаьнакхеттачу дешнех хӀоттаман подлежащи хуьлу, масала: **Пиллакх лардар дика ду. Хьехархо хилар атта гӀуллакх дац. Лев Николаевич Толстой дуьненахь а воккха яздархо ву. Кхузза кхоь исс ду. Ши стаг тӀевеара тхуна. Эхь-бехк лардар оьздангалла ю. Л. Толстойс бусалба дин тӀезцна хилла. 1909-чу шеран 15-чу мартехь ша яздинчу кехат тӀехь цо чӀогӀа хастийна магомметанство. М. Мамакаев нохчийн воккха а, говза а яздархо ву.**

Шардар 19. ДӀадеша, караде подлежащеш, сказуемеш. Схьадийца, уьш муьлхачу къамелан дакъойх хилла. ДӀаязде. Подлежащина кӀел цхьа сиз, сказуемина кӀел ши сиз хьакха.

1. Хьаша юха а вистхилира. (С. Б.) 2. Со кхин хьуна декар дац, ас сайн гӀайгӀа хьуна кхин ялхор яц. (С. Б.) 3. Говран урх малйира ас. (М. М.) 4. Цхьа итт гӀулч бен суна гена йоцуш, цхьана хӀуманна ша бехкала яхча санна, корта охьа а бахийтина, лаьттара Бораниг ¹. (М. М.) 5. Воккханиг хьехар деш вара. 6. Хаза хьийкьинчу муьстарган сийна гӀа лаьвшира Зеламхас. (М. М.) 7. Еана чуелира хӀусамнана. (М. М.) 8. Улло охьахира иза. 9. Цомгашниг сихха товелира. 10. ВорхӀ цхьаьнга хьежац. (Кица) 11. Цхьаь дӀавахара, ткьа шолгӀаниг тхуна тӀевеара. 12. ТӀехволучо меллаша тхан кор туьйхира.

Шардар 20. Подлежащешна кӀел сиз а хьокхуш, дӀаязье предложенеш. Кьовларшна юккьехь билгалде грамматически а, логически (маьӀнин) а подлежащеш а, уьш муьлхачу къамелан дакъойх хилла а.

1. Майрбек дӀавоьллина пхи-ялх де даьллера. (М. Я.) 2. Чохь цхьацца дезарш деш лелаш кхеран нус Серижа а яра. (М. Я.) 3. Хьехархо хилар атта гӀуллакх дац. 4. Пиллакх хилар дика гӀуллакх ду. 5. ХӀусаман йодика а йина, тхо новкъадевлера. (М. Я.) 6. Нагахь чурь арайолий, гӀуллакхаш деш йоллуш хаалора цунна Куьлсати. (А. Д.) 7. Кьайле ян гӀоьртира иза. (А. Д.) 8. Арубикин ши бӀаьрг лепара... (А. Д.) 9. Болар чехкадаьккхира Элсас. (А. Д.) 10. Юха а коьрте хьаьвзира селхана хилларш. (А. Д.) 11. Юха а араелира Анна Львовна. (М. С.) 12. Луьйрре

дуьйна кѣинхъегамхой берриш а белхан аренашкахъ бохкура. (М. С.) 13. Шен кабинета чохъ вара Мамакаев. (Р. Х.) 14. Ахъ новкъаяьккхи елара иза!..

Шардар 21. Схъаязье текст. Подлежащина кѣл **цхъа сиз**, сказуемина кѣл **ши сиз**, нийсачу кхачамна кѣл **ситтина сиз** хъакха. Барта схъадийца, грамматически а, логически (маьнин) а подлежащеш муьлхарш ду а, уьш муьлхачу къамелан дакъойх хилла а.

1. Билеташ а эчна, кинозала чу вахара ши доттагI. Йоккха гIовгIа лаьттара чохъ, вовшашка маьхъарий деттара бераша. Хийлазза яйна кино «Даймохк» яра тховса гойтуш. ХIетте а, догдогIуш хъаьвсира берриш а.

Вайн дайша, шайш-шайн ца кхоош, лелийнарш карладохучу, иллешца буьйцучу дикачу къонахойх дара догмайрачу турпалан Ханпашин васт а.

2. Хийлазза хъежна хир ву цуьнга Сийлахъ-боккхачу Даймехкан тIамехъ фашистех леташ хъуьнарш дахарна Советски Союзан Турпалхочун цIе тиллина волу Нурадилов Ханпаша а. ХIораннан а дагахъ бу оцу халкъан турпалхойх тарвала лаам.

ЦIа вогIуш, Салахъа хаьттира:

– Хъуна муха хийтира кино?

– Дика хийтира.

Гайсултанов I.

Шардар 22. Кхул хъалхарчу шардарехъ санна болх кхочушбе кхузахъ а. Цул сов, дешнийн **бартбаран**, **урхаллин**, **тIетовжаран** уьйраш а къастош, шина предложенин схема хIоттае.

1. Гуьйренан денош хаза лаьттара. Йочунаш юьйлаялале бохуш, хаддаза беш бара арара белхаш. Комбайнаш ремонтан ян дIа а хIиттийна, трактора тIехъ болх беш вара Ярагий, Абумуслимий. Дийнахъ а, буса а деш дара Iаьна кѣл охунаш. Сахиллалц болх а бина, цIа веана дIавижнера Яраги.

Амма дукха ца Iиллира иза наб еш. Туькана яхана йогIучу Iайнаа нел йиллича, самавелира Яраги.

Карладаккхарна хаттарш

1. Нохчийн маттахъ предложенин коьрта меже маса ю?
2. Подлежащи стенах олу?
3. Подлежащи маса кепара хуьлу?
4. Грамматически подлежащи муьлхачух олу?
5. Логически (маьнин) подлежащи стенах олу?
6. Сказуеми стенах олу?
7. Нийса кхачам стенах олу?
8. Подлежащи муьлхачу къамелан дакъойх хуьлу?
9. ХIоттаман подлежащи муха хуьлу?

§ 6. Хандешан цхъалхе сказуеми

Дукхяхъолахъ сказуеми хандашах хуьлу.

Декъачу хандашах хилла сказуеми хандешан цхъалхе сказуеми ду. Сказуеми шех хуьлчу хандешан кепак (форманак) **хандешан саттам** олу. Хандешан цхъалхе сказуеми хуьлу **билгалчу а, лааран а, тIедожаран а, бехкаман а** саттабийн хандешнех: *Ас машарх лаьцна керла стихаш языййр яра* (бехк. сат.).

Сказуемеш хуьлу **хандешан цхъалхе а, цIеран хIоттаман а, хандешан хIоттаман а**.

Шардар 23. ДIаеша лахахъ ялийна предложениш. ДIаязье. Хандешан цхъалхечу сказуемина кѣл сиз хъакха, къовларшна юкъахъ гайта шех сказуеми хиллачу хандешан саттам.

1. Иза-м вуно атта къастор ду. (М. Я.) 2. Майрбек сикха аравелира. (М. Я.) 3. Арахъ чIогIа стигал къекъара. (М. Я.) 4. Дукха хан ялале Секимат кхечири Марижина тIе. (М. Я.) 5. Колхозникаш самукъане бийлабелира (Р. Х.) 6. НогIаша а, чергазаша а шайн турпала ши стаг

латийтина. (Нохчийн фольклор.) 7. Аьлбика шен ненахоша шаьш долчу дйайгира. (С. Б.) 8. Хьасан Iумарца вььдура иза клотара дйакхето. (С. Б.) 9. Сих ма ло, доттаг! Кестта хьайн да хьуна гаре сатуьйсур ду вай. (С. А.) 10. Иштта дйаала ахь. (С. А.) 11. Лекхачу орцан басахь жимо клотар гора. (С. Б.) 12. Кхуьнан жима дог тохаделира (С. Б.)

Шардар 24. Дйазье предложенеш. Хандешан цхьалхечу сказуемина клеп сиз хьакха, кьовларшна юкьахь иза муьлхачу саттаман хандашах хилла а гойтуш.

1. Схьакхеташ лаьттаху маьлхан зйьнарша самаяьккхира иза (Маша). (П.) 2. Марья Кирилловна, йист а ца хуьлуш, йьолхура. (П.) 3. Кхунна ца евзачу, хьийзийна гиччош а долуш йолчу кьоначу зудчо неI дйайиллира. 4. Цхьаь хоттуш санна, Пашега хьаьжира иза. 5. Паша ца вевзира цунна. 6. Чуьрнаш тоххарехь охьабийшинера. 7. Схьадийцал, хIун гIуллакх долуш веана хьо. 8. Кехата тIе масех дош яздира цо. 9. Гуттар а санна денош дйаьхура. (А. Каз.) 10. Хьал ма леха, стаг лахал ахь... (А. Каз.) 12. Стенна хьеелла техьа йоI? ХIун хилла техьа? Кхана хуур ду дерриге а... (А. Каз.) 13. Вера хIора дийнахь а го суна. (Л.)

§ 7. Цйеран хIоттаман сказуеми

1. Цйеран хIоттаман сказуеми цйеран декьах а, гIьонан хандешан хоттамах а лаьтташ хуьлу. **Цйеран декьах а, гIьонан хандешан хоттамах а лаьттаху сказуемих цйеран хIоттаман сказуеми олу**, масала: *Пушкин поэт ву. Кинофильм хаза яра. И книгаш сан ю. Шозза ший дий ду. Суворов полководец ву.*

Цйеран хIоттаман сказуемина хIара хаттарш хIиттадо: **иза мила ву? хIун ю? муха ю? стенан ю? маса ду? мосалгIа ю? хIун деш ю?** Масала: *Л.Н. Толстой яздархо ву. Деши металл ду. Арахь шийла ю. И тетрадаш тхан ду. Шозза кхоь ялх ду. Иза шолгIа ву. Селиматтий, Iайнаьий, Асеттий хььохуш ю.*

2. Цйеран хIоттаман сказуемин цйеран дакьа **цйердашах, билгалдашах, терахьдашах, цйерметдашах, причастих, деепричастих, куцдашах** хуьлу, ткьа хоттам **ву, хуьлу** гIьонан хандешнех хуьлу, масала: *Со дешархо ву. Шозза дий бархI ду. Иза сан ю. Гиома йижжаза яра. Азман дешна ю. Яха марехь ю. Иза доьшуш ю. Суьйре шийла хуьлу. Луизин цIен коч хаза ю.*

3. Цйеран хIоттаман сказуемехь хоттам хилла **ву, хуьлу** боху гIьонан хандешнаш лелла а ца Iа, хоттам хила тарло **хета, ган, лара, дан, каро** бохучу хандешнех а, масала: **хьекьале хета, хьекьале ю, хьекьале карийра, кхеташ лору, бакь во, нийса лору.**

Цйеран хIоттаман сказуеми дешнийн цхьаьнакхетарх хила а тарло, масала: *И шура mlo санна ю (муха ю?). И жижиг дума санна ду (муха ду?).*

4. Цйеран хIоттаман сказуемехь цуьнан лексически коьрта маьIна билгалдеш цйеран дакьа ду, масала: *Лермонов поэт ву. Гурахь суьйре шийла хуьлу.* Ткьа грамматически маьIна гойту гIьонан хандашах хиллачу хоттамо.

Шардар 25. Дйазье предложенеш, кьовларшна юкьахь хандешан цхьалхе а, цйеран хIоттаман а сказуемеш билгал а дохуш.

1. Арахь шелъелла. 2. Арахь шийла ю. 3. Л.Н. Толстой дуьненахь а воккха яздархо ву. 4. А.С. Пушкин воккха поэт ву. 5. Гали йистерчу ширачу паркехь тийна ду. 6. Зуламхочо ен куралла бегашина хийтира суна. (П.) 7. Шина хьешана хьалхавелира Гада. (Р. Х.) 8. Дика ду. Хьовсур ду тхо. (Р. Х.) 9. Доьзал жима бара. (Р. Х.) 10. Чехка дена тIевеара иза. (Р. Х.) 11. Бадуев С. нохчийн воккха яздархо ву.

Шардар 26. Дйазде, хандешан цхьалхе а, цйеран хIоттаман а сказуемеш кьовларшна юкьахь билгал а дохуш.

1. Со цу гIуллакха тIехь цIена ву. 2. И книгаш дешархойн ю, ткьа хIорш сан ю. 3. Кхо бIе стаг дйаьхура адам доцчу десачу урамашкахула. 4. Гала йижна яра. 5. Трубка охьайиллира цо. 6. Иза хуьлла Iачу йьолан ю? И яьшка хьенан ю? 8. Иза-х хIинца а жима ву. 9. Дахаран новкьахь йолу и йоI доккха ирс ду. 10. Зайнап суна евзаш ю. 11. Асет цунна ца евза. 12. Иза цунна дика хаьа.

§ 8. Подлежащий, цйеран хIоттаман

сказуеминий юккѣхъ тире

1. Нохчийн маттахъ цѣран хӀоттаман сказуеми коьртачу декъана шеца **хоттам болуш**, оьрсийн маттахъ **хоттам боцуш** хуьлу, масала: *Пушкин поэт ву*. (Дуста: *Пушкин – поэт*).

2. Нохчийн маттахъ сказуеми хоттам боцуш ала тарло **кицанехъ а, стихашкахъ а, цѣран дакъа терахьдашах** хиллехъ а, **сноскехъ дош довзуйтуш а**, масала: *Мало – хало*. (Кица) *Хазалла – сарралц*, *дикалла – валлалц*. (Кица) *Дешар – серло*, *цадешар – бода*. (Кица) *Шозза шиъ – диъ*. *Сал – барз*. *Фольклор – халкъан барта кхолларалла*.

Цхьана агӀор – хи, *вукху агӀор – лам*. *Къахьегар – сийлалла*, *болх цабар – сонталла*, *кладо яр, мало а – доьналлин мостагӀа*. (З. Д.)

3. Хоттам боцуш алахъ, подлежащиний, цѣран хӀоттаман сказуеминий юккѣе **тире** юьллу. Нагахъ хоттам хилахъ, **тире** ца юьллу, масала: *Шозза кхоъ – ялх*. (Амма: *Шозза кхоъ ялх ду*).

4. Илманан декѣхъ дуьйцуохъ цѣран хӀоттаман сказуеми хоттам болуш оьрсийн маттахъ а олу, масала: *Язык есть тело мысли*. (Нохчийн маттахъ: *Мотт ойланан дегӀ ду*).

5. Подлежащиний, цѣран хӀоттаман сказуеминий юккѣхъ **иза** боху цѣрметдош хилахъ, цунна хьалха, хоттам хиларе хьаьжна доцуш, **тире** юьллу, масала: *Хьанал къахьегар а, дика дешар а – иза вайн коьрта декхар ду*.

Шардар 27. ДӀаязде, подлежащина кӀел цхьа сиз а, сказуемина кӀел ши сиз а хьокхуш. Подлежащиний, сказуеминий юккѣе йогӀучу тире йилла.

1. Яхин йиша отличница ю. 2. Султан дика спортсмен ву. 3. Волга Европехъ уггаре а доккха хи ду. 4. М. Сулаев яздархо а, лор а ву. 5. Л.Н. Толстой дуьненахъ а воккха яздархо ву. 6. Шозза шиъ диъ ду. 7. Шозза шиъ диъ. 8. Кхузза кхоъ исс ду. Кхузза кхоъ исс. 10. Фонетика къамелан аьзнийн илма ду. 11. Морфологи дешнийн форманийн а, къамелан дакъойн а илма ду. 12. Аькха мало Ӏай хало. (Кица) 13. Хазалла сарралц, дикалла валлалц. (Кица) 14. ГӀад-буто сийна Терк доккха а, нуьцкъала а, чехка а хи ду. 15. ХӀума хаар нахе ладорлар. (Кица) 16. Юург дегӀан кхача, наб син кхача. (Кица) 17. Лелар кӀентан ирс. (Кица) 18. Дешар серло, цадешар бода. (Кица)

Шардар 28. ДӀаязде, подлежащина кӀел цхьа сиз а, сказуемина кӀел ши сиз а хьокхуш. Подлежащиний, сказуеминий юккѣе йогӀучу тире йилла.

1. Сонтачу стеган хьекъал вистцахилар ду. (Кица) 2. Сихалла сонталла, собар кхетам. (Кица) 3. Дика дин боьршачу стеган тӀам. (Кица) 4. Дуьненан хьал могашалла ю. (Кица) 5. ВоӀ воцу да бохъ бойна хен. (Кица) 6. Мало хало. (Кица) 7. Халкъан ницкъ бухбоцу шовда. (Кица) 8. Цхьана агӀор керт ю, вукху агӀор беш. 9. Ча докъар дац. (Кица) 10. Стеган мах цо ша хаддийнарг бу. (Кица) 11. Цахуург хаттар хьекъал ду. (Кица) 12. Вонна дарба хан ялар ду. (Кица) 13. Дош хьоза дац, дӀадодий – лацалур дац хьобга. (Оьрсийн кица) 14. Пхьобьханахъ белам кхерчахъ бала. (Кица) 15. Дика хила хала ду, вон хила атта ду. (Кица) 16. Вина мохк мерза бу. (Кица)

§ 9. Хандешан хӀоттаман сказуеми

1. Хандешан билгалзачу кепах **инфинитив** олу. Инфинитиваххий, муьлххачу а саттаман гӀоьнан хандашаххий хиллачу сказуемих **хандешан хӀоттаман сказуеми** олу. Масала: *Суна книжка еша лаьа*. *Яхина книжка еша хаьа*. *Асет книжка еша юьйлира*. *Со Хазман ган хьожур ву*. *Суна цхьа а туьйра хаа-м ца хаьа*. (А. Г.)

Хандешан хӀоттаман сказуемина хӀара хаттарш хӀитто тарло: **хӀун дан лаьа? хӀун дан хаьа? хӀун дан юьйлира? хӀун дан кечвелира? хӀун дан воладо? хӀун дан хӀутту? хӀун дан вулу? хӀун хила дулу? хӀун дан кхуьу? хӀун дан гӀерта? хӀун дан хьожу? хӀун хила мега? хӀун хила тарло?** Масала: *деша лаьа, деша хаьа, деша юлу, деша кечло, деша йолало, деша хӀутту, деша гӀерта, деша хьожу, шельяла мега, шельяла тарло*.

2. Хандешан хӀоттаман сказуемин коьрта дакъа инфинитив ю, гӀоьналлин дакъа гӀоьнан хандош ду, хӀунда аьлча инфинитиво сказуемин лексически коьрта маьӀна гойту, ткьа гӀоьнан хандашо и маьӀна гайта гӀо а до, сказуемин грамматически маьӀна а гойту, масала: *Дешархой экскурсе баха кечбелира*. *Яхас книга еша йолийра*. *Суна хьобца деша ваха луур дара*.

3. Хандешан хӀоттаман сказуемехъ инфинитиваца цхьаьна лизла тарло хӀара гӀоьнан хандешнаш: **лаа, доло, дола, гӀерта, тара, кечвала, хаа, хӀотта, мага, хьажа, волавала,**

тардала, тохавала, тига, сихвала, ялла, озо, хъаха, эша, деза, кхиа, кхияяла. Масала: деша лаъа, деша доладо, деша кхиало, деша хаъа, деша хлутту, деша кечло, деша тохало, деша мега, деша хьожу, деша волало, деша тарло, деша сихло, деша йоллу, велха озийра, хила хъахна, деша кхуъу, деша деза, деша оъшу, деша вулу, деша глурту (я глерта), деша кечло.

Шардар 29. Дїаязде, хандешан цхьалхе а, хлоттаман а казуемеш кьовларшна юкъахь билгал а деш.

1. Когийн, куьйгийн пїелгаш цхьабосса дац. (Кица) 2. Дешар – серло, цадешар – бода. (Кица) 3. Хазалла – сарралц, дикалла – валлалц. (Кица) 4. Шозза шиъ диъ ду. 5. Кхузза кхоъ исс ду. 6. Дешархой хьехархочуьнца экскурсе бахара. 7. Дешархой хьехархочуьнца экскурсе баха кечбелира. 8. Тїом лагїлуш лаьттара. Сатаса доладелира. 9. Султан меллаша Совдате хьаь-жира.

Шардар 30. Кхул хьалхарчу шардарехь йина задани кхочушье кхузахь а. Хандешан цхьалхе а, цїеран хлоттаман а, хандешан хлоттаман а, ийна хлоттаман а, хандешан чолхе а казуемеш билгалдаха.

1. Сагатдала доладелира цуьнан. 2. Тома сакьера яха араяла кечлуш йоллура. 8. Паша чувахара. 4. Иза сацо ца кхиира Тома. 5. Дера билггал хаа-м хаац суна. (Р. Х.) 6. И ца хин долу гїуллакх дита-м ца бохкуний уьш. (Р. Х.) 7. Бай-латта дара охуш. (Р. Х.) 8 Асет ишколе яха кечъелира. 9. Туьран-тоьпан чов йирзина, меттан чов ерза тигац. (Кица) 10. Луизина Тоита йовза а ца евзира. 11. Шен йишина сагатдала доладелира цуьнан. 12. Арахь йовха хила йолаелира. 13. Хи гуттар а цхьана хорша лелац. (Кица) 14. Зина дешна ялла. 15. Маккина деша лаъа. 16. Яха хьалххе луьйранна ишколе яхара. 17. Дагмарас йоза хаза а, цїена а, нийса а яздо. 18. Іарби Мамакаев нохчийн поэзин классик ву. 19. Мохьмад Гадаев говза поэт ву. 20. Пайзулаева Хеда педколледж чекхъяьккхина, хуьнаре кьона хьехархо ю. 21. Дешиева Хлатамат гїллакхе а, дика кхеташ а студентка ю. 22. Хусиева Асет дешар дика а, тїех дика а Іамо лууш а, Іамош а ю. 23. Кьоначу хуьнаречу хьехархочо Мамакаева Ларисас шен пхи шо кхачначу жимачу кїанте Мохьмаде нохчийн поэтийн стихаш шера дагахь еша Іамайтина. 24. Цу жимачу кїанта кьастош шера а, хаза а дагахь йоьшу Мамакаев Эдика берашна язїина жима поэма а, Джамалханов Зайндис язїина «Горгали бекар бу (11-чу классан дешархошка)», «Безаман кьайленаш» цїераш йолу стихаш а. 25. Халкьан поэтан Шайхи Арсанукаевн «Ненан мотт» а, «Мохкбегор», «Нийсонан илли», «Нагахь хьан гїо оьшуш...», «Лаъа суна», «Сан доле», «Лаьттан монолог» цїераш йолу стихаш кїорггерчу философски хьекьалца язїина, адамийн дегнаш тїе кхочуш башха стихотворенеш ю. 26. Абузар Айдамиров вевзаш волу халкьан яздархо ву. 27. Говзачу поэта Юсупов Іазима яздина иллиалархоша хазачу мукьамехь олуш долу дуккха а башха иллеш. 28. Ритман башхаллашца церан мукьамаш а кьестош, боккхачу кечамца иллеш яздан волало иза. 29. Иштта ритман башхаллашца мукьамаш а кьестош, башха иллеш яздора нохчийн поэзин классика Іарби Мамакаевс. 30. Ахмадова Мадина, доьналлица дешар дика а, тїех дика а Іамош, хуьнаре студентка-заочница ю.

Карладакхарна хаттарш

1. Хандешан цхьалхе казуеми стенах олу?
2. Хандешан саттам стенах олу?
3. Хандешан муьлхачу саттамех хуьлу хандешан цхьалхе казуеми?
4. Казуемийн тайпанаш муха ду?
5. Цїеран хлоттаман казуеми мухачух олу?
6. Цїеран хлоттаман казуемин цїеран дакъа стенах хуьлу?
7. Подлежащий, цїеран хлоттаман казуеминий юккье тире маца юьллу?
8. Хандешан хлоттаман казуеми мухачух олу?
9. Цїеран хлоттаман а, хандешан хлоттаман а казуемешкахь коьрта дакъа а, гїоьналлин дакъа а муьлха хуьлу?
10. Хлоттаман казуемино подлежащица а, нийсачу кхачамца а барт муха бо?

ПРЕДЛОЖЕНИН КОЪРТАЗА МЕЖЕНАШ

Предложеннин коъртаза меженаш ю: **лач кхачам, къастам, латтам.**

Предложенехъ коъртаза меженаш хаттаршца билгалйоху.

Масала: **Шерачу арахъ сов чехка керчайо цлерпошто чкъургаш.** (Х. Э.)

Кху предложенехъ хлара коъртаза меженаш ю: (мичахъ керчайо?) **арахъ – латтам;** (муълхачу арахъ?) **шерачу – къастам;** (муха керчайо?) **сов чехка – латтам.**

Ас сийдо сайн ненан.

Кху предложенехъ коъртаза меженаш хлорш ю: (сийдо хъенан?) **ненан – лач кхачам;** (муълхачу ненан?) **сайн – къастам.**

§ 10. Лач кхачам

Шардар 31. Дладеша дешнийн цхъаьнакхетарш. Билгалдаха коърта а, дозуш долу а дешнаш. Муълха меженаш ю коърта дешнаш? Муълха меженаш ю дозуш долу дешнаш? Муълхачу хаттаршна жоп ло цара? Билгалъяха уьйраш.

Доттагичух дийца, сол дика, вешица вахара, нене хаьттира, Банатина хийтира.

Дожарийн хаттаршна жоп луш, хлума билгалъеш йолчу предложеннин меженах кхачам олу.

Кхачам шина кепара хуьлу: **нийса кхачам, лач кхачам.**

Вочу дино бере вохийна. (Кица) Бере – нийса кхачам бу.

Лач дожарехъ болчу кхачамах лач кхачам олу.

Сайн са а дlалур дара ас сайн нанна.

Кху предложенехъ **нанна – лач кхачам бу.**

Лач кхачамаш хуьлу кху къамелан дакъойх: **цлердашах, билгалдашах, терахьдашах, цлерметдашах, масдарх, причастих.**

Масала: *Довха, тешаме, хъагаме, гергара хъуьйсуре кхуьнан блаьргаш кланте.* (М. М.) *Исс декъало кхаанна. Воккхачу стага тхуна шен дахарх лаьцна дийцира. Тохалерчу ширачу хенах, бодане хиллалух бухадиснарш дlатаса деза вай.* (Н. М.) *Жимачо воккхачун сийдан деза. Ахъ соьга бакъдерг дийца деза. Дас-нанас бохучуьнга ладогла деза.*

Билгалдакхар. Нийса кхачам хуьлу хандош **кхечуьнга** долучу предложенехъ.

Масала: **Бузучу малхо серлаяьккхинера юрт.** (*Юрт* – нийса кхачам бу.)

Хандош **кхечуьнга ца долучу** предложенехъ подлежащи цлерниг дожарехъ хуьлу. Масала: **Къилбехъа лахлуш, генна дlабахло къегина арц.** (С. К.) (*Арц* – подлежащи ду.)

Шардар 32. Дlаязде, нийсачу а, лач а кхачамашна клел сиз а хьокхуш. Дийца, муълхачу къамелан дакъойх кхоллабелла кхачам.

1. Цуьнан хотlана, сибатана эхъ дара сел осала хуьлийла. (М. М.) 2. Ойла чlорlа йира ас цу къамелан, массо а аглор хьийзош, кегош. 3. Хаза къегина схъакхеттачу батто хlинцца дукха хан йоцуш сийно-лаьржа лаьттинчу стиглара седарчий хаьал къайладехира. (М. Мус.) 4. Тахана дуьххьара ягийнера къона Зезаг адаман харцоно, тахана дуьххьара кхийтира иза, кху дуьненахъ массо а хlума цхъабосса хаза цахиларх. (М. М.) 5. Цуьнан хlора дош иччархочо хъажийна кхуссучу тоьпах тера дара. (Н. М.)

Шардар 33. Дlаеша предложенеш. Барта билгалбаха кхачамаш. Дийца, муълхачу дешнех боьзна бу уьш.

1. Кхидолчу къаьмнашна шайнаш а санна, нохчашна шайн мотт а сов хьоме бу. (Ш. А.) 2. Тешамал деза хlума дац. 3. Вочу дашах мотт ларбе, къоланах куьг ларде. 4. Стеган дикалла собарх хиьна, говран дикалла – боларх хиьна. (*Кица*) 5. Хилийта хъайн гlоьнца стагана диканиг, диканца вогlуш верг бен толаме кхаьчна вац. (*Кица*) 6. Денлуш долчу lаламо дог-ойла глаттайора берийн. (Ш. М.)

Шардар 34. Дlаязде шардар. Билгалбаха кхачамаш. Дийца, муълхачу предложенехъ хуьлу нийса кхачам.

1. Цу сирлачу шовдан чохъ леппа дашо и седа суна хlинцца дlабайна. 2. Цу седанал догцlена ас ларбина вайн безам ахъ, чим бина, шелбина. (Б. С.) 3. И яра Даймехкан блаьстенан lуьйре.

(3. М.) 4. Стиглара стелалад бес-бесарчу суйнашца аренан баьцарчу куза тле охьа а дилхина, цо йина исбаьхьаллин кьорза хьокхнаш яккхийеш ловзуш хетара дла-схьа бляьрг тоьхча. (Н. М.) 5. Иштта толущ а, хазлуш а вайн Даймохк болчу хенахь, генарчу мехкашкахь адамаша хинца а инзаре лазапаш хьогь. (Н. М.) 6. Цу лазапех довла некъ буйла хаь царна, шайн кханене санна, хьуйсу уьш вайн тахнене. (Н. М.)

Шардар 35. Даязье предложенеш. Билгалбаха нийса кхачамаш а, лач кхачамаш а. Кьовларшна юккьехь долу дешнаш оьшшучу дожаре хиттаде.

1. (Боьра) хьалабоьду некъ. 2. (Кьолам) яздинарг дагарца хадалур дац. 3. Сайн уггаре хомечу (доттагI) кехат яздан дагахь охьахьнера со, амма юкьахььяккхира цлехьана хьаькхначу мохо. 6. Хенан йохалла оха хоуьтур ду шуна, нохчийн зударий муьлххачу а, мел кадечу а (гуллакх) хьуьнаре буйла. (Н. А.) 7. Ненан (дийцар) ладоьгуш лачу сан тидам а ца хилира лаламан хийцаман. (А. А.) 8. Дадашан бляьргаш (хи) буьзира. (А. А.) 9. ШолгIачу дийнахь (занятеш) вахана сой, Анзоррий дагахь а доцуш Жарманна тIелоттавелира. (А. А.) 10. Адам шен (ойла) юкьахььяккхира кегийрхоша репетици чекхийолуш оцу буса тIаьхьара дечу говрберийн хелхаро. (А. А.)

Шардар 36. Даязье предложенеш. Караде подлежащеш а (логически а, грамматически а), сказуемеш а, нийса а, лач кхачамаш а. Билгалде, стенах хилла и меженаш.

I. 1. Масех дакъа дина, царца стигла ятIош, туьйхира ткьес. (Ш. О.) 2. Хьаналчу куьйгаша а, оьздачу дог-ойлано а, бертахьчу шина адамо а атта хIоттор ду шайн ирсе дахар. (А. А.) 3. ХIора дашна шен меттиг ю. 4. Адамийн башха гуллакхаш билгалдахарца, церан дегнаш даккхийдедеш йолу собрани ехха дIаьхара. (Н. М.) 5. Серах ца бина хIоз хьокханах балур бац. (Кица) 6. Диканах дог дилла мегар дац. 7. Бердашца дехаш долчу чIегIардиган бен лаьттах, бердан басех, даьккхинчу Iуьргахь хуьлу. (Хь. Х.) 8. Массо а резахилла Льюмо бохучунна. (Б. Ч.) 9. Атта хIума дацара кьоначу агрономана тIехIоттинарг. (С-Хь. Н.)

II. 1. Хьераваьллачо вехначунна некъ битина. 2. Вон жIаьла ша-шен цIоганах лета. 3. Чорпано вагийнарг хина а «хIуп» бохуш хилла. 4. Тешнабехк бинчух боьду. 5. Гинарг хезначул чIогIа ду. 6. Дика кIант массеран а юкьара ву. 7. Ирачу туьрана оьшу дика да. 8. Дуьме ца кхаьчначу цигиго марха ду шен аьлла. (Туьха диинчо хи а молу. 10. ЧIерана нека ма хьеха. 11. Вониг кьорачунна а хеза. 12. Кьорто когашка хьекьал ца доьху. 13. Кьоблпех кхарда а ма кхарда, кьинхьегаман кхера а ма кхера. 14. КIайчу куьйгашна наха кьахьегнарг деза. 15. Харцонах бакьо хилла яц. 16. Генарчу вешел гергара лулахо тоьлу. 17. Гиллакх дезаш волчунна и генахь дац. 18. Хьокхах хIоз хилла бац. (Кицанаш)

§ 11. Къастам

1. *Стиглахь буьйсано серлонгахь IиндагIаш санна гойту лаьмнаш.*

2. *Стиглахь марха йоцучу екхначу буьйсано, гIийла догучу беттасин серлонгахь, дуьненан даккхий IиндагIаш санна гойту гобаьккхина лаьтташ долу нохчийн кьоьжа лаьмнаш.* (Ш. О.)

ДIаеша ший а предложени. Муьлха предложени тамехь, товш хета шуна? ХIун бахьана ду и ши предложени вовшех кьаьсташ хиларан?

ХIуманан билгало гойтучу предложенин кьортазчу меженах къастам олу. Цо хIокху хаттаршна жоп ло: **муха?** **муьлха?** **мичара?** **хьенан?** **стенан?** (**муьлха** бохучу хаттаран маьIнехь): **Вайн Даймохк безалахь, нанна бер санна, оьзда гIиллакх ларделахь, вайн дайша санна.** (Ш. А.)

Къастам берта а, бертаза а хуьлу: **Балха тIехь** (муха?) **бакхий** кхиамаш бохура (муьлхачу?) **кьинхьегаман бригадо.** **Бакхий** кхиамаш – **берта** къастам; **кьинхьегаман бригадо** – **бертаза** къастамаш.

Предложенехь дукхахьолахь къастам цIердашна хьалха хуьлу.

Къастамний, цIердашний юккьехь бартбаран уьйр елахь, берта къастам лору. **Къастамний, цIердашний юккьехь урхаллин, тIетовжаран уьйр елахь – бертаза къастам лору:**

Малхо комаьрша Iенайо лаьтта шен йовха зIаьнарш. (Ш. О.)

Стеган амалех а, хьолах а уггаре тоьлашха дерг нехан безам цуьнгахь хилар ду. (Х. О.)

Къастам дукхахьолахь хIокху кьамелан дакъойх кхоллало:

- 1) билгалдашах: *лекха лам, мерза Iаж, комаърша стаг, Iаържа бIаъргаш, болатан тур;*
- 2) гайтаран а, къастаман а, доладерзоран а цIерметдешнех: *хIара дитт, дIора стаг, дерриге а дуьне, сан дахар;*
- 3) роIаллин терахьдашах: *шолгIа буйса, пхоялгIа сахьт;*
- 4) хандешан билгалзачу кепах: *сан деша лаам бу;*
- 5) причастих: *яздина кехат, леста гIа, воьлу кIант;*
- 6) причастин карчам: *Шен меттахь ца аьлла дош хезна дац. (Кица)*

Шардар 37. ДIаязье предложенеш. Билгалбаха берта а, бертаза а къастамаш.

1. Вовшашца йохье бийларо бакхийчу кхиамашка буйгу гишлошъярхой. (Н. М.)
2. Хьайн мехкан сий ларо хьайн дог ахь кхоадахь, хьомечу хьайн ненан юхь-сибат ахь дицдахь, ша Даймохк кьинтIера бера бац боху цо. (М. М.)
3. ЦIеначу хьуьнан хIавао дегIана там бора. (М. С.)
4. ТIетаьIлина чIагIбелла богIу Iаьнан суьйренан дорце бода. (Ш. О.)
5. Вайн махкахь цхьабосса терго йо массеран а. Кьеначарний, заьIапхошний лерина схьайиллина интернаташ, вовшахтоьхна тайп-тайпана юкьараллаш. (Ш. О.)
6. Дорцан гIовгIанехь тапъаьлла тийна хуьлу лекхачу ломан кIожехь йиллина йолу нохчийн шира юрт Iайбеца. (Ш. О.)
7. Дикачу гIуллакхаша, оьздачу амалша кхачаво стаг адамийн лараме. (Б. С.)
8. Дукха дезара цунна уьйтIахь долу доккха бIар а, аккаци а. (I. Г.)
9. Малх суьйренгахьа лестинера, амма цу дийнахь сарралц ягийна гIум а, хIорд а, дерриге а дуьне а довха лаьттара. (С-Хь. Н.)

Шардар 38. ДIаязье предложенеш. Билгалбаха къастамаш. Дийца, хIун бахьана ду уьш берта я бертаза лара. Хьалхара кхо предложени синтаксически талла.

1. Дохк айа а делла, дуьне серладаьккхинера бIаьстенгахьа лестинчу малхо. (Х. О.)
2. Иштта бIаьстено гIаттийнчу самукъанечу тобанашца вацара Iаба. (Ш. О.)
3. Олхазарш бошмашкахь ловзуш, дуткъачу гаьннаш тIехь дека, юткъачу шакаршца эшарш цара, дилха дог хьоьстуш, локху. (I. М.)
4. Ловзабаьллачу хIурдан махал маса ю вонан йоргIа, диканан болар генна тIаьхьадуьту цо. (С. К.)
5. Ткье цхьаь я шиь шо хила мегаш, лекхочу дегIахь векъана жимстаг вара Гикало. (Х. О.)
6. Хуьтан-бархатан санна, кIеда дара Гикалон аз, амма ца товш хIума хезча, цIаста санна, декара иза. (Х. О.)
7. Ямартчу мостагIчунна дуьхьал гIоттуш дара дерриге а халкъ.
8. Екхначу стиглахь луьста доьлху седарчий. (Н. М.)
9. ЦIеначу шовдан хи санна, цIена хеташ, аьхна дара цуьнан дешнаш. (М. М.)

Шардар 39. ДIаязье текст, оьшучу запятойш а хIиттош. Билгалбаха берта а, бертаза а къастамаш.

1. Кьилбаседа Кавказ Нохчийчоь. Суна кхул хаза меттиг хир яц аьлла хета кху доккхачу лаьтта тIехь. И исбаьхьа хаза Iалам дарбане цIена хIаваь луьста хьаннаш буйрса М.Ю. Лермонтовс хийла тамаша а беш хестийна Терк. Ткъа лаьмнаш! ХIун дусталур ду цаьрца! Нийса аьлла ду: «Лаьмнел тоьлаш лаьмнаш бен дац». Адамийн дахар лардеш санна тийна лаьтта уьш. Ламанан шовданаша самукъане гIовгIа йо. Екаш хеза тайп-тайпанчу олхазарийн синкьераме эшарш. Лаьмнийн басешкахь кIур туьйсу курачу лечарчаша.

II. Амма вайн уггар мехалниг адам ду. Дай баьхна мохк. Бешераш хьалха дуьйна а оьздангаллица гIиллакхца хьаша-да дика тIезцарца къаьсташ бу вайнах.

Вежарий, йижарий санна бертахь къахьоьгуш а сакьоьруш а ду вайн махкахь дехаш долу массо а къаьмнаш.

Шардар 40. Дуьззина дIаязде кицанаш. Билгалбаха къастамаш.

I. 1. Вочу тIаьхьено ... буйцу. 2. Генарчу йиш-вашел гергара ... тоьлу. 3. Дика ... шен Iамчохь Iа. 4. Дикачу ... лам бухбаьккхина. 5. КIентан ... ненан ... чохь ду. 6. Лекхачу попана ... ца эшна, дикачу кIантана ... ца эшна. 7. Дикачу хьозанан ... бен чохь дека. *(Кицанаш)*

Пайдаэца дешнаш: мох, лулахо, дог, пхьид, са, дош, дай, дашо, кIорни. ХIора кицанан маьIна де.

Дешнийн цхьаьнакхетаршца предложенеш хIиттае. Билгалбаха къастамаш.

II. Стоъмийн бешахь, цѐна хѐваъ, зевне эшарш, ламанан хи, хьуьнан акхарой, къона синтарш, бес-бесара зезагаш, довха денош.

Шардар 41. Дѐаязье предложенеш. Тѐдадийн метта лахара дешнаш даладе, оьшшучу дожаре а, терахье а хѐиттош.

- I. 1. ... кѐийсалуш, толамаш баха.
2. Со лам чу воьдура кху ширчу новкъа.
... тидам беш, ... хьоьжуш. (М. М.)
3. Цѐначу хѐвао ... там бора.
4. Хазачу Тѐаусо шен ... ларѐо, оьздачу къонахчо шен ... лардо. (М. С.)
5. Хьо лахь а, висахь а вайн ... хьанал чекхвалалахь.

Пайдаэца дешнаш: дош, Даймохк, хало, тѐулг, дегѐ, месаш, некъ.

Билгалбаха лач кхачамаш, хѐиттаде хаттарш. Муьлхачу дожарехь лаьтта, муьлхачу къамелан декъех кхоллабелла.

II. 1. Лам ломах ца кхета, адам адамах кхета. 2. Дохнаца хьекъал эцалур дац. 3. Цѐрца бегаш а ма бе, хих а ма теша. 4. Турпалхочун нана ца ѐоьлху. 5. Сиха дахна хи хѐордах ца кхетта. 6. Хезнарг гинчуьнга ма нисде. (*Кицанаш*)

Хѐора кѐцанан маьна даста.

III. Пѐа-заза хецнехь а, беш хаза яц,
Зарзарийн эшарша хьоьстуш яцахь.
Зоьртала велахь а, стаг чѐогѐа вац,
Хьаналчу ойланца дог кхехкаш дацахь. (Ю. С.)

Билгалбаха къастамаш.

Билгалдаьхначу дешнийн кхолладаларх лаций дийца.

Шардар 42. Дѐадеша. Дѐаязье къастам причастин карчамах кхоллабелла предложенеш.

Яхь ѐолчу дагехь хьагѐ хир яц. Яла хьаьхна борз гу лакха яьлла. Туьран-тоьпан чов ѐирзина, меттан чов ерза тигац. Вочу дешан берзан санна ѐорт ю. Цхьана воно диканах вон дина. Ша тѐваьлла гу лекха хета. Кхетаме доцу дешнаш кѐца дац. Яьсса хѐума чѐогѐа ека. Буьйса яьккхинчу хударо мотт ѐамийна. Га доцу сара хадо атта бу. Дас хестийнчу эро цхьогал ца лаьцна. Дас хастийна дин хьалха ца баьлла. Хьекъал долчу коьртехь куралла хир яц. Хьалхе гѐеттинчу ѐуьнан жий шала бехкина. Вочу вордано некъ бохийна, вочу куьйгалхочо ѐорт ѐохийна. Дикачу динна шарахь тоьу цкъа тоьхна шед. Нахана даьккхина ор чу ша оьккху. Вина мохк мерза бу. Керлачу кѐудал чохь хи шийла хетта. (*Кицанаш*)

Шардар 43. Дѐаязье текст. Билгалбаха къастамаш. Дийца,хѐун бахьана ду и къастамаш берта я бертаза лара.

Доттагѐалла! Массо а заманаьхкахь а сий-ларам бина адамаша оцу сийлахь-доккхачу дешан. Дуьненан массо а маттахь дека тешамечу доттагѐаллех, цуьнан дерриге а къардечу нуьцкъаллех лаьцна иллеш. Доттагѐалла хестадо шайн стихашкахь, поэмашкахь дуьненан массо а къаьмнийн поэташа.

Доттагѐалла! Къаьсттина доккхачу маьне дирзина и сирла дош вайн башхачу, амма вуно чолхечу заманахь.

§ 12. Юххедиллар

Юххедиллар къастаман ша-тайпа форма ю. Иза цѐрдашах кхолладелла. Юххедилларо гойту ададийн говзалла, тайпа, корматалла, гергарло, къам. Кхетамза (адамех лаьцна долу дешнаш доцуш) долчу дешнийн долахь ѐолу цѐе гайта тарло ¹.

Масала: ѐоѐ-ѐилманча, кѐант-бено, лор Малика, хи Соьлжа. *Сайн Даймохк – турпал-нана безамца хестош, иллеш дохур ду аса.*

Юххедиллар ша билгалдечу дашна хьалха а, тӀехьа а лаьтташ хила тарло.

Масала: Шела-гӀала (дуста: гӀала Шела).

Газет «Даймохк», Муса-хьехархо.

Юххедиллар газетийн, журналийн, предприятийн, исбаьхьа произведенийн и. дӀ. кх. цӀерш елахь, уьш **дакхийчу элпашца яздо, кавычкаш юккье а оьцу**.

Масала: журнал «Орга», газет «Васт», роман «Лаьмнашкахь ткъес». Юххедиллар долаххий, юкьарий хӀуманийн цӀерах лаьтташ делахь (адам доьчу кхечу хӀуманийн цӀерш) долахь долу дош юххедиллар лору. Масала: Толстой-Юрт, журнал «Стелалад». Юкьара цӀе юххедиллар лору, нагахь санна цуьнца адамийн цӀе (фамили) елахь.

Масала: *Клант Рустам, нус Элина, марда Муса, марнана Iайнаъ*. Юххедилларехь долахь цӀе хьалхара елахь, царна юккье дефис юьллу: *Казань-гӀала, Терк-хи* (дуста: *хи Терк, гӀала Казань*), *Назрань-гӀала*. Юххедилларехь ший а дош юкьара делахь, царна юккье дефис юьллу: *йол-хьехархо, нийсархой-мехкарий, клант-белхало, седарчий-планеташи, зударий-къин-хьегамхой. БӀаьргаш-седарчий цкъа дӀадовши, юха серладовлуш ловза дуьйлало*. (Ш. О.)

Шардар 44. Дешнийн цхьаьнакхетаршца дийцар хӀоттаде.

Ӏаьнан мур, берийн ловзарш, лайн мижаргаш, шера ша, Гура-Дада, шийла мох, гӀорийна хиш, кӀайн ло, чехка салазаш.

Шардар 45. I. Билгалдаьхначу цӀердешнашца даладе юххедилларш, кьовларшна юккьехь долу маьна долуш. Оьшуш йолу хьаьркаш хӀиттае.

Тхан ишколехь **дешархочо** (къам) дика йийшира дагахь **поэтан** (фамили) **стихотворени** (цӀе.) Бераша-дешархоша даима а доьшу **газет** (цӀе), **журнал** (цӀе).

II. Ялае шайн дагара предложенеш хӀокху юххедилларшца: *нах-турпалхой, хи Соьлжа, зуда-ламанхо, да Элмарза*.

III. Дийца, хӀунда ца лору вай юххедилларш хӀара цхьаьналела цӀердешнаш: *кад-Iайг, тай-маха, текх-цаца, да-нана, де-буьйса* (дуста: *кад а, Iайг а, тай а, маха а...*).

Шардар 46. Билгалдаха юххедилларш, кӀел сиз а хьокхуш. Барта йийца церан нийсаяздаран бакьонаш.

I. Тееара суьйре. ЦӀехьана дохк-марха яьлла, деанчу догӀано цӀандинера хӀаваъ. Гийла хьокхучу мохо меллаша дегадора диттийн гӀа-патарш. Шен дашо зӀаьнарш яржийна, чубуза кечбеллачу малхо цӀийдинера дуьне. Жимма хьалхо бес-бесара лецначу стелалодан хӀоз а буткъбеллера. (Я. Ц.)

II. 1. Нанас, урамерчу зударшка гойтуш, дӀаяьхьира цицигӀорнеш. (И. Э.) 2. Бисина цхьа уьстагӀа, божалин вукху соне хӀоь-докьар а дуьллуш, дӀабихкира. (Я. Ц.) 3. Хьо стенга уьду, Терк, садалар доцуш, ахь стенна гӀовгӀа йо, дохк-мархаш чехош? (У. Х.) 4. Цомгуш хилла, кӀелйисинера Илесан денана къена Хурма. (С-Хь. Н.) 5. Йовхонна бага а гӀаттийна, тӀемаш а охкийна, лелара нӀаьна-кӀорни. (Ш. А.) 6. Инженеран-гӀишлошъярхочун гӀуллакхаш дукха ма хуьлу. (Я. Ц.) 7. Сагал-бецан кӀон хьожла лаьттара гонаха. (Я. Ц.) 8. Раиса Ахматовас гайтира керлачу заманца самаяьлла йолу йол-ламанхо, цуьнан керла васт. 9. ДагадогӀу Решидана ша Москва колхозникийн-хӀайттархойн съезде вахар. (Н. М.) 10. Мелиматана чӀогӀа дукхаезара шен воккхаволчу кӀентан БайсагӀуран зуда Малика. (Ш. О.) 11. Сийначу стиглана кӀелахь лаьмнийн кьежделла кортош набарна телаш йуьллу Нана-Мохк, ма беза хьо суна! (Ш. О.) 12. ГӀезан кӀорни мара а къуьйлуш, цӀехьа волавелира Дадаш. 13. Амма нана-гӀаз, шен кӀорни а йитина, тӀаьхьара яла дагахь яцара. (Хь. С.)

ЛАТТАМАШ

Латтам коьртаза меже ю. Латтамаша гойту дар, хилар муьлхачу хьолехь кхочушхуьлу: маца? мичахь? хӀун Iалашо йолуш? хӀунда? муха?

Шайн маьнашка хьаьжжина латтамаш хуьлу: **даран суьртан** (меллаша воеьду, чехка дуьйцу), **хенан** (дийнахь, цӀаста), **меттиган** (гонах, лакха, гена), **Iалашонан** (забарина,

бехказлонна, алархъама), **бахъанин** (мукъалла, цундела), **бехкаман** (водахъ, дийцахъ, ларахъ), **бараман** (алсам, клез-клезиг, дукха, глехъа), **дуъхъалара** (оллушехъ, дийцарх, аларх).

Предложенехъ латтамаш хуьлу **цлердашах дештлаъхъенаш йолуш а, йоцуш а, масдарх, куцдашах, деепричастих, хандешан билгалзачу кепак, цлерметдашах.**

Шардар 45. Діаязье предложенеш. Талла синтаксически.

1. Тхан жимачу юьртана уллорчу хуьнхяхъ клайн хаза акхтарг ду шабаршца декаш. (М. Мус.)
2. Хан-зама діаяьлча дуккха а хлуманаш дицлур ду, амма цкъа а йицлур яц Нурадиловн, цуьнан накъостийн цлеш. (Ш. О.)

§ 13. Даран суьртан латтам

Даран суьртан латтамаша гойту муха кхочушхуьлу дар, хилар. Цара жоп ло муха? мича кепара? бохучу хаттаршна: *Байн хьобкхучу мохо **глийла** лестадора глаш.*

Коьртачу декъана даран суьртан латтам предложенехъ куцдашах, деепричастин карчамах, цлердашах, хандешан латтаман формех хуьлу: **Шен ницкъ ма-кхоччу доьзал кхаба глертара иза. Нана чуеъча, хьалаглоттура йол.**

Тулгелешца мохъ бетташ, доьдура Орга. Шабаршца техка къена беш. Зурманах дека шийла шовданаш. Эндаже вистхилира со цуьнга. (А. А.)

Билгалдакхар: Даран суьртан латтам шен формица къаастамах тера хуьлу, цундела хаа деза **даран суьртан латтам хандашца боьзна хуьлий, ткъа къаастам – цлердашца.**

Масала: 1. *Вон жлаьла ша-шен цлоганах лета.* (Кица) (Вон – къаастам; билгалдош). 2. *Хьо вон вистхилира цуьнга.* (Вон – даран суьртан латтам, куцдош.)

Предложенехъ даран суьртан латтам хуьлу дустаран карчамах а, фразеологически цхъаьнакхетарех а: *Ламанан хиш санна денош уьду чехка.* (Хь. С.) *Корта а оллийна, воелура клант.*

Шардар 48. Діаязде. Билгалбаха даран суьртан латтамаш. Дийца, уьш муха кхоллабелла. ЙобалгІа предложени синтаксически талла.

1. Іуьйре. Даккхий чимаш долуш, тийна, паргІат догІу луо. (Х. Э.)
2. Цецах санна, гІиттош верта, сох чекхбуьйлу шийла мох. (А. С.)
3. Гуьйре а кхочур ю, догІанаш Іенош, хан яьлча боьлур бу бІаьстенан малх. (А. Б.)
4. ЦІена хуьлу хІаваъ, вовшашца къуьйсусх ека олхазарийн шакарш, адамаш а хуьлу Іуьйренца самукъане, хІайтъаьлла. (У. Д.)

Шардар 49. Діаязье текст. Билгалбаха даран суьртан латтамаш. Дийца, муха кхоллабелла уьш.

1. БІаьстенан малхехъ, чІегІардигаш санна, ловзура безаман йовхонехъ дахаран денош. (М. Мус)
2. Іама, кху лаьттахъ лар юьтуш, ваха.
3. Кхайкхаза веанарг доттаза вахана.
4. Лев Толстойс ма-аллара: «Хъайл хъалха хиллачара динарг дика Іама а дай, кхин а хъалхахъа дІа-гІо».
5. Мартан хи санна, дІаоьхура зама. (А. И.)
6. Ламанан хиш санна, денош уьду чехка. (Хь. С.)
7. Буьрса терсаш, бердех леташ, охъахъаьдда доьду Орга. (А. А.)
8. Цхъана куьйга шед басталур бац.
9. Маьлхан зІаьнаршлахъ луйьчуш бес-бесара лепаш дара дуьненан йистехъ хеташ долу лаьмнаш. (У. Д.)
10. Тхи диллина йолу Іуьйре дІа а яьлла, къегина де тІедеара. (У. Д.)
11. Шен могашаллица массарна хазахетар дахъаш, винчу юьрта кхечира ИсмаьІал. (А. О.)
12. Ткъа миноташ дІаоьхура, шайх сахъташ, денош, кІиранаш, беттанаш хуьлуш. (Хь. Я.)
13. ДІо аренгахъ, цхъа ша лаьтташ, буо-бер санна, акхтарг ду. (С. А.)
14. Берех лела воьлла воккхастаг, са а хаьдда, велла.
15. ШолгІачу дийнахъ Бусанина шен ненехула хиира, ша Мусега маре яла Хизарс дош деллий. (С. Б.)

Шардар 50. ХІокху дешнашца барта предложенеш ялае.

Гулахъ, чаболахъ, пурх, аркъал, ша-шаха, бертал, бертахъ, йолах, пел.

(Пайдаэца: А.Г. Мациев. «Нохчийн-оьрсийн словарь». М., 1961)

§ 14. Бараман латтам

Бараман латтамаша гойту сказуемин дар, хилар муьлхачу барамехъ, даржехъ кхочушхуьлу. Цара жоп ло: мел? муьлхачу барамехъ? бохучу хаттаршна. Масала: *Стиглахъ*

наггахь гуш седарчий дара. (М. М.) **Хийла сатийсина блястенан суьйре.** (Н. М.) **Велла длаваллалц шен Даймехкан сий лардан деза.** **Сахиллалц догла деара.**

Бараман латтам дукхяхьолахь **куцдешнех** кхоллабелла хуьлу: *дукха, клеизг, шорта, алсам* и. кх. дl. а.

Бараман латтам хила тарло **деепричастих а, дустаран карчамах а: Цхьанхьа а вахалур воцуш, цомгуш вара иза.** **Лергана хаззал хастийча, бляьргашна хаьал телха.**

Шардар 51. Дlаязье текст. Билгалбаха бараман латтамаш. Дийца церан кхоллабаларх лаций.

Дlадевллачу шераша дуккха а хийцамаш беана адамийн дахаре, иштта хийцаелла гlала а. (У. Д.) Шен жимачу коьрта чу ца тардаллал хlуманаш карладевлла Анзорна оцу миноташкахь. (М. Мус.) Сийсара сахиллалц ца хедаш хийкхира шийла мох. (С. К.) Дерриг хlуманал мерза хета хьо кхийна сийлахь мохк. Ялташ дукха хиллера стохка тхуна. Велла дlаваллалц шен Даймехкан сий лардан деза (З. М.) Ахь дина дика шалхонца доькхур ду. Шина дийнахь ца соцуш догла деара. (С. К.) Юха а хьаьдда еана тlекхечира хlоразза а адамаша шега сатосуш йолу бляьстенан юхь. (l. Д.)

Шардар 52. Схьаязбе бараман латтамаш, кьастаде цаьрца доьзна долу дешнаш.

1. Кхан дохала майда яра адамаша дlалаьцнарг. 2. Хаьал серлабовлур цуьнан бляьргаш, хеталора дегl керла ницкь беьча санна. 3. Пхи-ялх километр дlавахара со. (С.Б.) 4. Меллаша малх хьулло, суьйре тlеюлу, лаьтта со, генарчу хьох ойла йоьзна. (А. С.) 5. Ирсечу кху дийнахь дегl ма-дду гlаттий, хьайн хьуьнар дlагайта, нохчочун нана. (А. А.)

§ 15. Меттиган латтам

Меттиган латтамаша гойту дар, хилар мичахь кхочушхуьлу. Цара жоп ло: мича? мичахь? мичара? мичахьара? мичахула? мичахьахула? мичара дуьйна? стенга? стенгахь? стенгахьа? стенгара? стенгахьара? стенгахула? стенгахьахула? бохучу хаттаршна.

Меттиган латтам хуьлу дештlаьхьенаш йолуш а, йоцуш а долчу цlердешнех, куцдешнех, цlерметдешнех, терахьдешнех, хандешан латтабийн форманех. Масала: 1. *Малх лаьмнийн баххьашна тlехьа лахлуш бара.* (Н. М.) 2. *Шок етташ боьраца охьахьаьдира мох.* (С. К.) 3. *Ламанаш бен ца долу леча.* 4. *Кхузара гуш дара лаьмнаш.* 5. *«Хьалхарчунна тlаьхьа хlотта», – элпир хьехархочо берашка.* 6. *Геннара схьахеза дагна тlемаш луш йолу мехкарийн эшарш.* (Н. М.) 7. *Ло массанхьара дешнера.* (М. М.) 8. *Уьшал лаьттинчохь lам ца эшна.* (Кица.)

Шардар 53. Дlаязде. Билгалбаха меттиган латтамаш. Дийца, муха кхоллабелла уьш.

1. Малх лаьмнийн баххьашна тlехьа лахлуш бара. (Н. М.) 2. Лаьтташ бухдуьйлу шовданаш. 3. Дlо варшахь кьоркхокха бека, малх бу регlа тlе лахлуш, мархашлахь клайн куьйра техка, суьйренца чудерза кечлуш. (l. М.) 4. Олхазарш бошмашкахь ловзуш, дуткьачу гаьннаш тlехь дека. (l. М.) 5. Олхазарийн иллийн аьзнаш сайн стихашкахь гулдина. (А. С.) 6. Хьалхарчунна тlаьхьахlотта ца боху хьоьга! «Хlоккхуза соцу со-м», – аьлла, Хизар, сехьа а ваьлла, сецира. (С. Б.) 7. Алийша, мила ву, луьстачу кху хьуьн чохь, дитта клел адамашна охьахаа гlант динарг? (М. С.)

Шардар 54. Дlаеша предложенеш. Барта дийца церан маьлна. Муьлхачу дашца боьзна бу меттиган латтам?

l. 1. Болх бечу кхаьчча – болх бе, ючу кхаьчча – яа. 2. Барт болчохь – беркат, барт боцчохь – бохам. 3. Адаман хазачу дашо lуьргара лаьхьа баьккхина. 4. Пхьегlашна чохь ерг бен lенар яц. 5. Газа иккхинчу буьхьиг а оьккху. 6. Гали чохь цхьамза хьуллур бац. 7. Нехан динара хотталахь вуссу. 8. Уьшал лаьттинчохь lам ца эшна. 9. Коьртера дуьйна бахкало чlара. 10. Исс ломал дехьа боьттина аьшпаш шен баьрччехь карабо. 11. Чlеро, белча а, хи чохь бен lийр бац ша аьлла. 12. Кертахь леташ долу жlаьла кхерстар дац. (Кицанаш)

II. 1. Хлаваэхь блястенан цлена хаза хьожа етталора. 2. Кавказан лаьмнашкахь эшаре баьлла, вайн дегнаш гиттадеш нохчийн мотт бу. (Ш. А.) 3. Куьйга кхиссича санна, стиглахь даьржинчу седарчаша серладаьккхина лайн клайчу шаршуно хьулдина лалам. (А. А.)

§ 16. Хенан латтам

Хенан латтамаша билгалдоккху маца кхочушхуьлу дар, хилар. Цара жоп ло: маца? маца дуьйна? маццалц? бохучу хаттаршна.

Хенан латтам хандашах-сказуемих боьзна хуьлу. Иза кхоллало куцдашах, деепричастих, деепричастин карчамах, хандешан латтабийн форманех. Масала: 1. *лай-бляста а, гурахь-аьха а клайн кирхьа кхозу цу лаламат лекхачу ломана дуьхьал.* (С. К.) 2. *Охуш аьлларг оруш карийна.* 3. *Воккханиг тлевьеьча, жиманиг хьалаглотту.* 4. *Цлена йолуш дуьйна бедар лалашье, жима волуш дуьйна сий а ларде.*

Шардар 55. Даязде. Бигалбаха хенан латтамаш. Дийца, уьш муха кхоллабелла. Дозуш долчу дашна тлера хаттарш хиттаде царна.

1. Кест-кеста иштта ойланаш нисъелча, Сачин дагавоглура Амадина. (Х. О.) 2. Де делкъалтлаьхьа даьлча, араьхь йовха яра. (Х. О.) 3. Сарахь, лимон санна можа малх длабузуш, шийла мох хьаькхира. (С. Б.) 4. Дукха хан ялале, ламанийн басенца керчаш хьала а йохуш, гена яха йолийра мохо и сел ирча, ларжъелла чугерташ хилла мархаш. (Ш. О.) 5. Сахилале сийначу стигалхула меллаша нека деш йоьлхура мархаш. 6. Луьйранна нана балха яхча, цхьа сингаттаме хуьлура цлахь. (I. X.) 7. Сахилале хьалаглоттура йол. 8. Сарахь а, луьйранна а олхазарш дека. (С. К.) 9. Воьдуш йинарг чот яц, воьгуш йинарг бен. 10. Пхоьалгачу дийнахь гӀоле хилира дархочунна. 11. Стохка дуьйна члагӀо йинера цо, итт класс чекх а яьккхина, лакхара дешар деша, лоьран говзалла ламо. 12. Нанас хлума а яйина, дладижийра бер. 13. Асар диначул тлаьхьа садала охьахевшира кегийрхой. (С. Б.)

Шардар 56. Длаеша предложенеш. Дийца церан маьна. Билгалбаха хенан латтамаш. Муьлхачу хаттаршна жоп ло цара, муха кхоллабелла уьш?

1. Чано шен клорни, яа дог хилча, ченала хьакхийна. 2. Хи тле а кхачале мачаш дла ма яха. 3. Дуьнен чохь уггар хаза хлума ян аьлча, кьийго шен клорни еана. 4. Гуттар а цу хуьлу моллина мовлад. 5. Садайча кьиг а йоьрзу цла. 6. Етт байначул тлаьхьа гӀораш ма тоха. 7. Дезде деанчу стага дийнахь а чиркх латийна. 8. Жимчохь ламийна хлума тлулга тле яздина йоза ду. 9. Аьхка лиллинарг лай идда. 10. Сий жимчохь дуьйна ларде, бедар а цлена йолуш дуьйна лалашье. 11. Аьхка хье цакхихкинчун лай яй кхехкар бац. (*Кицанаш*)

§ 17. Бахьанин латтам

Бахьанин латтамо гойту дар, хилар муьлхачу бахьаница кхочушхуьлу. Цо жоп ло: хӀунда? хӀун бахьана долуш? мича бахьаница? бохучу хаттаршна.

Бахьанин латтам хуьлу:

а) **куцдашах:** *Элмарза кледа амал, оьзда гӀиллакх долуш, лаламат товш стаг вара, цундела везара и массарна а.*

б) **суффикс (-лла) йолчу цӀердешнех:** *Хазалла а, дикалла а юьйцура иза наха.* (Амма: *Хазалла – сарралц, дикалла – валлалц*).

в) **лург дожарехь долчу масдарх, масдаран карчамах:** *Гла-баца тӀехь хилла тхи дакъаделлера, малх хиларна.*

г) **деепричастех, деепричастин карчамах:** *Кхоьруш, дуьхьал дош ца элира кланта.*

д) **бахьана долуш, бахьанехь бохучу дешнашца:** *Оццул кхерам болуш бу-кх хӀара «ЦӀеран арц», боьха нах кху тӀехь бахар бахьана долуш.* (С. Б.)

Шардар 57. Даязде. Билгалбаха латтамаш, церан тайпанаш. Дийца, муха кхоллабелла бахьанин латтамаш.

1. Бисолта, цхьа дегӀ дазделча санна а хетта, балха ца воьдуш, цлахь сецира. (А. Д.) 2. ШолгӀачу дийнахь, шелонна эгаеш ХӀижан шена гича, ТӀелиба юха а сийсарлера къамел дира. 3.

Сагатдарна кѣжвеллера иза. 4. Нана бахъанехъ юьртара дѣ ца вахара кѣнт. 5. Веанарг мила ву хаарна, шен сацаран бахъана чекхдаьлча, дѣяха хъалагѣяттира лулахо. (І. Г.) 6. Лерг лозуш, ов детташ хиларна, гѣпахъ витинера и. (І. Г.) 7. Ша хъевелла варна бехкала вахана хъаьвзира кѣнт. (Я. Ц.) Хъамата чохъ яцара, цундела Себила майраелира. (С. К.) 9. Девашас баьккхина бехк дагара ца болуш, сабѣрзделла вехха дѣсалийлира иза, хѣумма а дан карах ца долуш (І. Г.)

Шардар 58. Дѣязде. Билгалбаха бахъанин латтамаш. Муха кхоллабелла, муьлхачу хаттаршна жоп ло цара?

1. Ас бехк ца буьллу со йолчу цаварна, со оьгѣз ца яхна, хъан кехат цадарна. Хазахетар, халахетар дийца стаг цахиларе терра, дерриг кийрахъ дисира. (І. Д.) 2. Шен оьгѣзло цѣххъашха йиц а елла, лаьттахохъ дѣтийра иза. Оццул екхаелла, елаелла йолу Марем, ѣьржа буьйса санна, кхоьлина дѣхѣоттира, и дагадар бахъана долуш. (Б. Ч.) 3. Лаьмнашца яхъелла лаьттина йолу йочанаш чекх а евлла, цѣххъана схъахъаьжира бѣьстенан бовха малх. (Ш. О.) 5. Хизар а хѣара керла захало бахъанехъ шена гуллуш долчу хъолах воккхавеш вара, шена и захало бакъа-хъа хетар моллех лачкъа а дина. (С. Б.)

Шардар 59. Дѣаеша текст. Барта билгалбаха бахъанин латтамаш. Дийца, дукхъаьлахъ муха кхоллабелла хуьлу бахъанин латтамаш.

1. Цуьнан бѣаьргаш чу хи хъаьдира, дагалецамаша дог дуткъдинера. 2. Шелонна лаьмнаш лелхачу буса вина ву хъуна хъан воккха ваша. (Н. Ф.) 4. Цу гѣнан халалла мела хъацар хилла, набарх велира и Адин Сурхо (Н. Ф.) 5. Ша везийта а, ларийта а хъаьра Майрбекана. Осалалла, хъарамло йоцуш, догѣлена хиларна цѣ йоккхура цуьнан белхалоша. (Ш. М.) 6. Стиглахъ кхозу горга бутт беларна арахъ сирла яра. 7. Ёуьйранна хѣара чѣерий леца вогѣлуш гѣ-баца тѣхъ хилла тхи дакъаделлера, малх хиларна. (Хъ. С.)

§ 18. Ёалашонан латтам

Хѣун Ёалашо йолуш кхочушхуьлу дар, хилар гойту Ёалашонан латтамо. Хѣун Ёалашо йолуш? хъенан дуьхъа? стенан дуьхъа? бохучу хаттаршна жоп ло цо.

Ёалашонан латтам хандашах-сказуемих боьзна хуьлу. Иза хуьлу лург дожаран формехъ долчу цѣрдашах (и цѣрдешнаш куцдешан маьѣнехъ лела), хандешан билгалзачу кѣпах, масдарх, хандешан латтабийн форманех. Масала: 1. *Болах дарбанна молханаш кечдо.* 2. *Стохка, бѣьстенан юьххъехъ, юьрта ваханера со, бевза-безарш ган, садаѣа.* (М. Я.) 3. *Садаѣархъама цхъана ѣна йисте вахара со.* (Я. Ц.)

Шардар 60. Дѣязде. Билгалбаккха Ёалашонан латтамаш. Дийца цѣран кхоллабаларх лаций.

1. Дукха хан ѣалале малх чубуьзначу суьйренца хийцаелла буьйса хѣоттира, халкъана совѣлатана сирла бутт а кхийдош. (С. Б.) 2. Зовра хатта дагахъ луларчу зудчуьнга йистхилира иза. (С. К.) 3. Некъ бацбархъама, дерриге гѣалин кешнашна юккъехула а бевлла, бахара уьш. (С-Б. А.) 4. Лоьма сакъера ваха аравала кечлуш воллур. (Н. М.) 5. Лаьхъанан дѣавшах дуккха а цамгарех дарба ден молханаш кечдо. (Хъ. Х.) 6. Ёаламат дикачу совѣлатех цхъаь лара мѣгар ду элхъамч, иза дарбане хиларна. (Хъ. Х.) 7. Со юьртах велира, Ёаламехъ садаѣа. (Ш. Р.) 8. Мохо а, хе а латта дохорах лардархъама, хѣора шарахъ пхи бѣе гектар майдана синтарш дугѣур ду йолуш йолчу хъаннашна юккъехъ.

(Газет мѣера)

Шардар 61. Шайца дозуш долчу дешнашца схъаьзбе Ёалашонан латтамаш.

1. Шен хъешан самукъадаккхархъама, хѣуьа дийца а, хѣуьа лело а кийча вара хѣусамда. (Я. Ц.) 2. Ницкъ-гѣоранах юьзначу цаьршимма колхозан болх де-буьйса ца лоруш бора. (Я. Ц.) 3. Садаѣархъама цхъана ѣна йисте вахара со. (Я. Ц.) 4. Кѣнт а кхеттера, стеган ирс уллохъ тешаме, вуьззина накъост хиларх дозуш ду бохучух. (С. Н.) 5. Шен кѣудал хих юза дагахъ шовданна йистехъо дѣаѣолаелира Петѣамат. (С. Б.) 6. Совѣлатана бахъа кхул хаза куз оьцур бац-

кх ахь. (I. X.) 7. Разета хлұьттаренна дуьйцура цуьнга и иллешкахь бен ца дуьйцу хлұманаш. 8. Дуьйцура, шена иза везавелла ца лалуш, иза йохье ваккха, кьарван, цуьнга доьхуш санна. (М. Б.) 9. Юьртан истори йовзархьама, адамаш довзархьама, юьртан гонахарчу лаламан хазна гайтархьама, ишколехь музей вовшахтоха еза вай. (Х-А. Б.)

§ 19. Бехкаман а, дуьхьалара а латтамаш

I. Бехкаман латтамо гойту мухачу бехкамца кхочушхуьлу дар, хилар. Цо муха? муьлхачу бехкамца? бохучу хаттаршна жоп ло.

Масала: *Вочу стагаца доттагIалла ма лаца, цуьнца доттагIалла леладахь, гIайгIа йоцуш вуьсур вац.*

Бехкаман латам дукхахьолахь бехкаман саттаман хандашах, масдарх хуьлу я масдаран карчамах.

1. Дешнехьара, дика кхетар вара хьо.
2. Жима велахь а, клант хьекьал долуш вара.
3. Нийсо хилахь, барт хир бу.
4. Дас, нанас бохург дахь, хьо дохковер вац.

II. Дуьхьаларчу латтамо гойту хила таро йоцушехь, кхочушхуьлуш дерг, хила таро йоллушехь ца хуьлуш дерг.

Масала. *Шен мара агIор хиларх, дIахадор бац. Биь ког боллушехь, говр йолу гал. Ахкарх латта кхачор дац, дийцарх хабар хедар дац. (Кицанах)*

Шардар 62. ДIаязде. Билгалбаха дуьхьалара латтамаш, клел сиз а хьокхуш. Дийца барта, муха кхоллабелла уьш.

1. Кхуссург стаг вацахь а, кхетарг топ ю. 2. Лах-лахарчу тIегIан тIехь ког сецна вацахь, лами тIе валалур вац. 3. Хьайна Iен хуур дацахь, лами тIе валалур вац. 3. Хьайна Iен хуур дацахь, ванне а ма вола. 4. Мел шед еттарх, кхин чабол сихийола доцуш, деза садоьура говро. (А. О.) 5. Дукха лер дети делахь а, цалер а ду деши-м. (Кица) 6. Иччархоша гIелдина экха санна оьгIазе велахь а, дика накьост вара иза. (З. А.) 7. Iа таро йоцушехь, гулбеллачу накьосташа дехарна, ца ваьлла кху чохь сецира иза. 8. Эрна багаеттарх хьалха ца волу. 10. Iовдалниг, шена ша Iовдал вуйла хиьча, Iовдал хир вацара. 11. Исхаррий, дарий дуьйхина леларх, лардина сий дацахь, верзана ву хьо. (М. М.) 12. Дорцаца ло-догIий мел буьрса делхарх, кийча ю халонаш йоккхаш эшо! Со адам ма ду, ткьа мел дукха яхарх, халонаш эшош бен, суна ирс эшац. (Р. А.)

Шардар 63. ДIаязде. Билгалбаха бехкаман латтамаш. Барта дийца, уьш муха кхоллабелла.

1. Хьайн ненан мотт хаахь, ас дозалла до хьох, даггара и безахь, ас хастам бо хьуна. Цунах ма херлолахь, доттагI, варийлахь, ненан мотт хьайн бацахь, байлахь вуй хаалахь! (Б. С.) 2. Нагахь со Даймохк дIатесна, ненан мотт бицбина лелахь, хIай дог, ахь цIеххьана сецна, тIулгал а сан дог шелделахь. (Ш. Р.) 3. Мерза хуьлу муьста берам нанас хьалха биллинехь, илли ала хьо ма кхера, дог ахь цунна дIаделлехь. (М. Д.) 4. ЦадогIург лелийча, кхача цадезарг кхочу. (Кица) 5. Буьйсанна цIа веача, нах бийшина хан яцахь, ша мел кIадвеллехь а, шен мел дог ца дагIахь а, охьавижале цкьа деваша волчу хIутту Салман. (А. А.) 6. Нагахь хьо ца вагIахь хьайн халкьацанна, хаалахь, декьазниг, хьо цхьалха ву. (I. М.) 7. Римехь вехаш хиллачу цхьана лъор, ша дарба лелош волчу дархочунна тIе а веана, аьлла хиллера: «Вай кхоь ду: хьой, сой, цамгаррий... Нагахь цхьабарт хилахь, вайшинга цамгар эшалур ю». (З. М.) 8. Вайнехан хьал-де ахь хийра гIуллакх ларахь, хьо кьонах воцийла хаалда хьуна. (I. М.)

Шардар 64. ДIаязде. Билгалбаха латтамаш. Дийца, кху текста тIехь муьлха латтамаш алсам нисло, муьлха – клезиг нисло.

ТIаьхьашха тIеуьдучу тулгIенашца бертахь нека дахь, кхера ца лахь, сих ца лахь, дIакхочур ву. Цхьабакьду, хьо кхералахь, хьо вохахь, чекхдаьлла: кьа ца хеташ дIакхоллур ву хIордо.

ТIаьхь-тIаьхьа марсабуьйлура хIорд: берриг а сама а баьлла, меженаш дIасатухуш болуш санна. Челахь, тIаьхь-тIаьхьа каде, тIахьаьлла хьийзара. Дийнна раьгIнаш гIуьттура, цо букь мосазза саттабо. Уьш тIехаьрцаш, лам тIебужуш санна, са легашка хьаладогIура. Царна

юккѣра чхьонаш тѣахь-тѣахьа кѣрга яра. Кхунна реза бацахь а, я цхьа цатам хиллехь а – лом санна, дарбеллера лаьржа кѣрд.

(Мамакаев М.)

Шардар 65. Дѣязде, кѣовларшна юкѣара дешнаш оьшучу форме хѣттош. Билгалбаха латтамаш.

1. Корта (бала), дег а ле. 2. Хьайн дош лапашдеш хьо (вац), чѣагѣо а лапашийр яц ахь. 3. Коьрто болх ца (бан), когаша кѣахьоьгу. (Кицанаиш) 4. Хьомечу махкана сайн ницкѣаш дѣабала со кийча ца (хила), дѣаэца лаьттара. (Р. А.) 5. Дош ма ло лардеш (вац), некѣ ма бе кѣонаха (вац). (І. Ш.) 6. Нагахь хьо ца (ван) хьайн халкѣацанна, хаалахь, декѣазниг, хьо цхьалха ву! (Ш. А.) 7. Шен ненан мотт халкѣо, сий ойбуш, (лапашба), цу халкѣан паргѣато цхьаммо а хьошур яц. (М. М.) 8. Ма-моьтту ца (хила), ма-торру. 9. Сту (бала) – жижиг, ворда (йоха) – дечиг. (Кица)

Кеп: Хьомечу махкана сайн ницкѣаш дѣабала со кийча ца хилахь, дѣаэца лаьттара (Р. А.)

Шардар 66. Лахахь ялийначу схемина предложенеш ялае.

1.		,		.
2.		,		.
3.	,	,		.
4.	,	,		.
5.	,	,		.
6.	,		.	

Шардар 67. Дѣаеша стихотворени. Билгалѣяха коьртаза меженаш. Дийца, муьлхачу кѣамелан дакѣойх хилла уьш.

Кѣеначу диттан га
Каглуш ду атта.
Тишделлачу цѣийнан а
Чубужу тхов.
Амма сий дахарехь
Кѣанлуш дац цкѣа а,
Тишлуш дац, делахь а,
Лар ца дахь, дов...
Кѣен хиларх хѣума дац,
Ма хила гѣийла.
Хѣацарца яьккхинарг
Сов мерза ю.
Амма вац сий дацахь,
Цкѣа а хьо дийна,
Цхьаммо а кхойкхур вац
Шуьне шайн чу.

(Ш. Рашидов)

Муха кхета шу кху предложених?
Хѣацарца яьккхинарг сов мерза ю.
Билгалдаьхначу дешнийн дешан хѣоттам билгалбаккха.

Шардар 68. Дѣязде кицанаиш а, хѣтал-металш а. Латтамашна а, кѣастамашна а сиз хѣакха.

1. Дика хьоза бенахь дека. 2. Кхераделла экха гена долу. 3. Мецачу барзо дахка а буу. 4. Дош хьоза дац, багах даьлча, лацалур дац. 5. Кѣена аьрзу бенахь лацалур яц. 6. Аьхка – мало, лаь – хало. 7. Садайча, кѣиг а йоьрзу цѣа. 8. Дийнахь – эла, буьйсанна – лай. 9. Хьуьн чохь а, арахь а кетар ю лелаш.

Барта кицанийн маьйна билгалдаккха.

Хіоттае схема тлаьххьарчу предложенин.
Масала: *Генара гора тхан юьртара лекха пепнаш.*

Шардар 69. Дага а лаций, длаязье хіора латтаман кхоккха предложени.

1. Даран суьртан:
2. Бараман:
3. Меттиган:
4. Хенан:
5. Бахьанин:
6. Іалашонан:
7. Бехкаман а, дуьхьаларан а.

Шардар 70. Лахара латтамаш юкьа а лоцуш, предложенеш хіиттае. Латтамашна хаттарш хіиттаде, церан тайпанаш билгалдаха. **Сиха. Лаьмнашкахь. Ціака. Стомара. Деша. Нохчийчохь. Хазалла.**

Шардар 71. Билгалъяха коьрта а, коьртаза а меженаш. Оьшшучу запятойш а хіиттае.

Іа Іаламан шийла мур бу. Адамашна акхарошна хала хуьлу Іай. Делахь а унах-ціена синкьераме хан а ю иза.

Іаьнан уггар шийлачу хенахь хилира дагахь а доцург. Іуьйре маьлхе яра. Амма суьйренгахьа лестича Іаламехь ціеххьана цхьа тамашийна хийцам хилира.

Делкьалтлаьхьа догІа доладелира. Нур сега а стигал кьекьа а йолаелира. ТІаккха аьхка санна догІанца хьаьжкІан буьртигаш санна бакхийра ша бетта болийра.

Буйса юккье яххалц иштта лаяттира. Буса догІа лайца хийца а делла гІайба санна ло диллира.

(Хь. Хасеев)

Дийцарна ціе тилла.

Карладаккхарна хаттараш

1. ЦІераш яха коьртачу меженийн.
2. ЦІераш яха коьртазчу меженийн.
3. Къастам стенах олу? Даладе масалш.
4. Муьлхачу къастамх олу берта къастам, бертаза къастам? Масалш даладе.
5. Муьлхачу къамелан дакъойх хуьлу къастам?
6. Стенах олу кхачам, лач кхачам, нийса кхачам (герггара объект)? ХІун башхалла ю царна юккьехь?
7. Юххедиллар стенах олу? ХІун тайпа хуьлу юххедилларш? Юххедилларшкахь дефис маца юьллу?
8. ХІун гойту латтамаша? Билгалдаха латтабийн тайпанаш.
9. Муьлхачу къамелан дакъойх хуьлу латтамаш?

ЦХЪАЛХЕЧУ ПРЕДЛОЖЕНИЙН КЕПАШ

§ 20. ЦхьанахІоттаман а, шинахІоттаман а предложенеш

Шена чохь подлежащий, сказуемый – шиъ коьрта меже йолчу предложених шинахІоттаман предложени олу. Масала: *Іуьйранна дашо малх схьакхийтира. Кхана а малх хьожур бу.* (Р. Х.) *Тамара отличница ю.*

Шена чохь подлежащих, сказуемых коьрта меже цхьаъ бен йоцчу предложених цхьанахІоттаман предложени олу. Масала: *Арахь шелъелла. ЦІа чохь тийна дара. Іаьнан суьйре. Аьхка хьалххе сахуьлу.*

Шена чохь коьрта меже кхоъ йолчу преложених кхаахІоттаман предложени олу. Масала: *КІанта книга йоьшу.*

Шардар 72. Діаязде. Подлежашина клел цхьа сиз, сказуемина клел ши сиз, нийсачу кхачамна клел ситтина сих хьакха. Тіехула билгалде грамматически а, логически (маьнин) а подлежащеш.

1. Бенос ладуьггира (С. А.) 2. Цунна цхьанхьара схьахезира ладхьоькхучу пондаран дукха хаза, дукха исбаьхьа аз. (С. А.) 3. Дагаяьхкинчу ойланаша хилларг дицдира Бенона. (С. А.) 4. Бено книжка еша волавелира. (С. А.) 5. Суьйре тийна яра. (М. М.) 6. Лехачу стиглахь шийла схьакхетта кьегина бутт юккье баханера. (М. М.) 7. Майрбек сихха аравелира. (М. Я.) 8. Чуьранаш члогла боьхна хьаьвзира. (С. Б.) 9. Готтачу урамехула мох санна хьаьдда воьгучу Бетина дуьхьалкхийтира Бештон маьхча Зикара. (С. Б.) 10. Кьаьрззина вовшашка а хьаьвсина, соьга схьахьаьвсира кегийрхой. (І. Х.) 11. Йол йоккхаерца шен нене хьаьжира. (І. Х.) 12. Роглана тлеохучу дешархошка Расула цхьацца синтар лора. (М. С.) 13. Кхо синтар дладелира Расула цуьнга (Нурседи́га). (М. С.) 14. Арахь шелъеллера. 15. Цла чохь йовха яра.

Барта схьадийца, **цхьанахлоттаман а, шинахлоттаман а, кхаахлоттаман а** предложенеш муьлхарш ю.

Шардар 73. Дладеша. Схьайийца кхечуьнга йовлу а, ца йовлу а, яьржина а, яржаза а, цхьанахлоттаман а, шинахлоттаман а, кхаахлоттаман а предложенеш. Діаязье уьш. Подлежашина клел цхьа сиз, сказуемина клел ши сиз, нийсачу кхачамна клел ситтина сиз хьакха. Тіехула билгалде грамматически а, логически (маьнин) а подлежащеш.

1. Члогла шелъеллера чохь. (М. М.) 2. Кху кхеташонехь вистхила дагахь-м вара Акаев. (М. И.) 3. Вассега длахьаьжира йол. (М. И.) 4. Пхьоьхьа сихха стамъелира. (М. С.) 5. Берийн гюьнца библиотеки чуьра гланташ а, стоьлаш а дланисдира Маликас. (І. Г.) 6. Царах цхьаь нанна вевзира. (М. Г.) 7. Чехка хьалаиккхира иза. 8. Хедас кест-кеста керла книгаш йоьшу. 9. Хьуна хлунда тарвелла кхунах Зеламха? (М. М.) 10. Цу шена ца бевзачу наха дечу кьамелашка члогла ладуьггира Харачойн Зеламхас. (М. М.)

Шардар 74. Діаязде, яьржина а, яржаза а, кхечуьнга йовлу а, ца йовлу а предложенеш билгал а йохуш. Билгалъяха коьрта меженаш. Кхаа-еа предложенин схема хлоттае, дешнийн цхьаьнакхетарш а кьестош, бартбаран, урхаллин, тіетовжаран уьйраш а билгалъеш.

1. Элса вист а ца хилира. (А. Д.) 2. Гучуболуш боллучу маьлхан злаьнарша серладаьхна лаьмнийн даккъаш, массо а тайпана бос хийцалуш, лепара. (А. Д.) 3. Гладвахана велавелира Жаба. (Р. Х.) 4. Сайна хезна цхьа кица далор ду ас хьуна. (Р. Х.) 5. Юханехьа едира Падам. (Р. Х.) 6. Бутки чуьра аравелира хехо. (Р. Х.) 7. Шегара топ, ирх а ерзийна, шозза ялийтира Шатлас. (Р. Х.) 8. Дуьйцур ду вай иза. (Р. Х.) 9. Воспитатель вухахьаьжира. (С. А.) 10. Кхоьлино йолчу сийначу стигалхула гучуевлира мархаш. (С. А.) 11. Беной, Таний, дист ца хуьлуш, цлехьа дирзира. (С. А.) 12. Сени чу ваьлладу Бетина елла Іуьллу Ракалат гира. (С. Б.) 13. Бета ведда Бештоглаьрга вахара. (С. Б.) 14. Лох-Беташ шен нене хьастаме вистхилира. (М. Я.)

Кеп: **Бета ведда Бештоглаьрга вахара.** (Яьржина, кхечуьнга ца йолу, шинахлоттаман предложени.)

бартбар (урхаллица)

Лох-Беташ шен нене хьастаме вистхилира.

урхалла тіетовжар

урхалла

урхалла

Дуьйцур ду вай иза. (Цхьалхе, яржаза, кхечуьнга йолу, дийцаран, шинахлоттаман предложени.)

§ 21. Юьхьан а, билгала-юьхьан а предложенеш

Шена чохъ подлежащи а, сказуеми а долчу предложених юъхъан предложени олу, масала: *Дешархоша сочинени язйира. Трамвай йоглу.*

Юъхъан предложени хила тарло **яржина а** (*йуьйранна дашо малх схъакхийтира*), **яржаза а** (*Малх схъакхийтира*), **кхечуьнга ца йолуш а** (*Иза ишколе яхара*), **кхечуьнга йолуш а** (*Йола таблицаш язйира*).

Шена чохъ подлежащи а доцуш, сказуемино формица я маьница иза билгалдечу предложених билгала-юъхъан предложени олу, м а с а л а: *Тховса тхьогга волахъа.* (Юста: *Тховса тхьогга вола хьо.*) *Бакъдерг алахъа соьга.* (Юста: *Бакъдерг ала ахъ соьга.*) *Бакъдерг дийцахъа тхуна.* (Дуста: *Бакъдерг дийца ахъ тхуна*). Цу предложенешкахъ **волахъа, алахъа, дийцахъа** бохучу сказуемеша билгалдо подлежащеш (**хьо, ахъ**): **волахъа, алахъа** хилла **вола хьо** боху а, **ала ахъ** боху а дешнаш цхъаьнакхетарца. Цу кеппара, и подлежащеш цу сказуемех дйайна: **волахъа: вола + хьо, алахъа: ала + ахъ.**

Шардар 75. Дйазье лахара предложенеш, юъхъан а, билгала-юъхъан а предложенеш кьовларшна юкъахъ билгал а йохуш.

1. Салдуллин юъхъа тлехула цлен бос кхерстара. (А. А.) 2. Кертара аравелира Адам. (І. Г.) 3. Тлуга тлехъ хиъна лачу стагана тлевахара иза. (І. Г.) 4. Иза Майрбек хиллера. (І. Г.) 5. Глала длакхача дезаш вара со. Вигахъа со глала. (І. Г.) 6. Машен дйайолаелира. (І. Г.) 7. Доттагичун сатедан хюьттира Адам. (І. Г.) 8. Дукха адам деара оцу буса больнице. (І. Г.) 9. Цаоьшург ма хъехадел, Сайпулла. (І. Г.) 10. Адам аравала хъевеллера. (І. Г.) 11. Тийначух ма теша, чехкачух ма кхера. (*Кица*) 12. Нехан хъаьвди тлехъ дин а ма барстабе, бехачу новкъахъ куралла а ма лелае. (*Кица*) 13. Вочу дашах мотт ларбе, кьоланах куьг ларде. (*Кица*)

Шардар 76. Дйазье предложенеш. Кьовларшна юкъахъ билгалъе юъхъан а, билгала-юъхъан а предложенеш.

1. Борз хъуьнах бен сецна яц. 2. Хих веддарг хъера клел иккхина. 3. Лийр воцуш санна деша. 4. Ма лаха бахам, лаха лилма. 5. Сих а ма ло, виц а ма ло. 6. Хьалха хъажаза ког а ма баккха, тлехъа хъажаза дош а ма ала. 7. Алаша хастае, дина хаа. 8. Аьлча дохковер волу дош ма ала. 9. Дича дохковер волу хлума ма де. 10. Совглатана беллачу динна бага ма хъежа. 11. Іаж южана гена ца бужу. 12. Южа тле Іаж бен ца лета. 13. Цларца бегаш а ма бе, хих а ма теша. 14. Цхъана буйна ши хорбаз ца тарло. 15. Цей, хий цхъаьна тарлац. 16. Черана нека ма хъеха. 17. Урокана цкъа а тлаьхъа ма виса. 18. Цлахъ сочинени язъелаш. 19. Кхана тхьогга волахъа.

§ 22. Билгалза-юъхъан предложенеш

Шена чохъ подлежащи доцуш а, юъхъ билгал ца еш а йолчу предложених билгалза-юъхъан предложени олу. Масала: *Аькка мангал хьокху.* Цу предложенехъ глуглакх кхочушдийриг маьница хаа йиш ю: мангал мангалхоша хьокху.

Билгалза-юъхъан предложенехъ дар кхочушдийриг вац коьрта, коьртаниг цуьнгахъ дуьйцуш долу дар ду. И юъхъ билгалза юьсу. Цундела ишттачу предложенехъ подлежащи хила а ца хуьлу. Масала: *Газет тлехъ керла хлун дуьйцу?* (М. Ш.) Дуьйцуш волчунна гергахъ глуглакх ду коьрта, и глуглакх дийриг коьрта ца лору, иза тидаме оьцуш цахиларна.

Шардар 77. Дйаеша предложенеш, барта церан кепаш а къастош. Дйазье уьш, билгала-юъхъан а, билгалза-юъхъан а предложенеш кьовларшна юкъахъ билгал а йохуш.

1. Тховса тхьогга волахъа. 2. Тхьогга хьалххе дуьйлийша. 3. Цлена йолуш дуьйна бедар а Іалашъе, жима волуш дуьйна хъайн сий а ларде. (*Кица*) 4. Цхъана куьйга шед басталур бац. 5. Ишколехъ а, цлахъ а дешар дика Іамаделахъ. 6. Хала баккхалора ког. 7. Сих а ма ло, виц а ма ло. (*Кица*) 8. Ма лаха бахам, лаха лилма. (*Кица*) 9. Совглатана беллачу динна бага ма хъежа. (*Кица*) 10. НеІ туьйхира. 11. Уьйтлахъ стогарш латийра. (М. Ш.)

Шардар 78. Дйаеша предложенеш, церан кепаш а къестош. Дйазье уьш, кьовларшна юкъахъ юъхъан а, билгалаюъхъан а, билгалза-юъхъан а предложенеш билгал а йохуш.

1. Кест-кеста йора юкъяраллин собранеш. (Р. Х.) 2. Ёаржачу буса говрахъ чехка ца вахало. (М. Я.) 3. Цу йозанца хъайна йиталахъ и шед! (М. М.) 4. Сенчу стигала ялахъара и шед цу тле яздинчу сел ловдалчу йозанца! (М. М.) 5. Кертахъ кхоччуш тийна дара. (М. Я.) 6. Цунна а куьйгаш айдира (Р. Х.) 7. Не! дла ма еллалахъ! (М. Г.) 8. Неларе длатоьттура иза. (М. Г.) 9. Куьйгах хлума туьйхира цунна. (М. Г.) 10. Оцу сохъта чохъ хелхаран бал длаболийра. (М. Я.) 11. Марижа тховс-сехъ цла яло еза. (М. Я.) 12. Самаре длакхечира. 13. Ведан-глопан кевнал чохъавала къаьсттина хала дара хан йоцчу хенахъ. (М. М.) 14. Чувеанчул тлаьхъа аравала а дацара хлумма а атта. (М. М.) 15. Глопа чохъ а дацара садайначул тлаьхъа дика маьрша-м. (М. М.) 16. Зеламха жа тле вахара. (М. М.) 17. И глантеш берда йистехула хлиттийнера. (М. М.) 18. Вигахъа со охъа. (И. Г.) 19. Ма бодане, буьрса ю-кх тховса цу арада буьйса! (М. Я.) 20. Хлусамненера дехна тиша гали а эцна, Хьасамбий, Дукий длавахара. (М. Я.)

§ 23. Юкъяра-юьхъан предложенеш

Шена чохъ подлежащи а доцуш, юкъярчу маьница иза дало тарлучу предложених юкъяра-юьхъан предложени олу. Масала: *Охуш аьлларг оруш карийна.* (Хьанна а.) (*Кица*) *Барзана бага плелг ца буллу.* (Цхьаммо а.) (*Кица*) *Нехан динара хотталахъ вуссу.* (Милла а.) (*Кица*)

Коьртачу декъана юкъяра-юьхъан предложени кичанах хуьлу. (Хьажа лакхахъ далийнчу масалшка.)

Шардар 79. Даязье лахахъ ялийна предложенеш, юьхъан а, билгала-юьхъан а, билгалза-юьхъан а, юкъяра-юьхъан а предложенеш къовларшна юкъахъ билгал а йохуш.

1. Оцу минотехъ яйн шок туьйхира. 2. Ахьмадан царца соьга кхайкха баьхкира. 3. Сов цла чохъ суна мотт биллира. 4. Гали чохъ цхьамза хьуллур бац. (*Кица*) 5. Къоламца яздинарг дагарца хадалур дац. (*Кица*) 6. Цунах бакъдерг дийцахъа суна. 7. Нехан динара хотталахъ вуссу. 8. Кеманаш дуттуш лаьттара. 9. Лекхачу орцан басахъ жимо клотар гора. (С. Б.) 10. Буьйса сов ёаржа яра. 11. Ялташ чудерзадо аьхка. 12. Мича дуьгу хьелий? (Р. Х.) 13. Яккхяхъа цуьнан цле. (Р. Х.) 14. Охуш аьлларг оруш карийна. (*Кица*) 15. Барзана бага плелг ца буллу. (*Кица*)

Билгалза-юьхъан а, юкъяра-юьхъан а предложенеш члогла вовших тера ю, царна юккъера башхо йовза а, доза тоха а хала а хеташ. Уьш вовших къасто, хала а боцуш, цхъа некъ бу. Билгалзачу-юьхъан предложених юьхъ билгал ца йо, хлунда аьлча цуьнгахъ юьхъ коьрта йоцуш, дар (сказуеми) коьрта хиларна, дар кхочушдан дезарг говзалле я доьналле хьаьжжина декхарийлахъ верг хиларца, масала: *Газеташ тлехъ керла хлун яздо?* (Яздо шайн говзаллица я хьуьнарца яздан декхарийлахъ болчара – журналисташа, я газетан белхахаша, я корреспонденташа). Юкъярчу-юьхъан предложенихъ а подлежащи ца хуьлу, амма иза юкъярчу маьнихъ ала тарло, дар кхочушдийриг милла а велахъ а, башха а доцуш, масала: *Нехан динара хотталахъ вуссу.* (*Кица*) – Милла а. *Къоламца яздинарг дагарца хадалур дац.* (*Кица*) – Цхьаьнгге а.

Шардар 80. Даязье лахара предложенеш, къовларшна юкъахъ юьхъан а, билгала-юьхъан а, билгалза-юьхъан а, юкъяра-юьхъан а предложенеш билгал а йохуш.

1. Эдал сиха чуиккхира. (И. Г.) 2. Массо а хлуманаш лаьцна а ала мегар ду хаза дош, амма уггаре а дика дош – дикачу адамех лаьцна. 3. Аьхка йол хьокху. 4. Айхъа ца лов дерг нахе ма ала. (*Кица*) 5. Хьалххе йуьйранна бежнашна хьалха керла йол йиллира. 6. Дукха дира хеттарш. (Р. Х.) 7. Парг кел сецира Тлуха. (Р. Х.) 8. Байтахъа иштта болх луучуьнга (Р. Х.) 9. Деха дийцира. (Р. Х.) 10. Сацам бира юкъяра собрани ян. (Р. Х.) 11. Чуьрнаш бийлабелира. (Р. Х.) 12. Шура йоккхуш долу хьелий дла маца дуьгур ду? (Р. Х.) 13. Цхъана куьйга шед басталур бац. 14. Дикачу адамех лаьцна дукха яздо газеташна а, журналашна а тлехъ.

Билгалдакхар. Юьззина йоцу билгалза-юьхъан предложени вовшашка дечу къамелехъ (диалогехъ) а хила тарло, масала:

– *Гадел а жима вац иза?*

– *Дуккха а жима ву.* (Р. Х.)

§ 24. Юьхьза предложенеш

Подлежащи а доцуш, хила оьшуш а йоцчу предложених юьхьза предложени олу. Масала: *Хинца шелъяла йоьлла. Арахь хаза ю.*

Юьхьза предложени яржаза а, яьржина а хила тарло, масала: *Шелъелла. Йохъелла. Іаржъелла.* (Яржаза юьхьза предложенеш). *Арахь шелъелла. Арахь йохъелла. Хинца Іаржъелла.* (Яьржина юьхьза предложенеш.)

Коьртачу декъана юьхьза предложени дерзоран я гюьнан хандош шена юкъадогӀуш а, цӀеран я хандешан хӀоттаман сказуеми юкъадогӀуш а хуьлу, масала: *Іаржъяла юьйлира. Арахь Іаьржа ю. Екхна.*

Шардар 81. ДӀаязье предложенеш, кьовларшна юккъехь юьхьан а, билгала-юьхьан а, билгалза-юьхьан а, юкъара-юьхьан а, юьхьза а предложенеш билгал а йохуш.

1. Юьртахьчул тхан кхузахь тоьлуш ду! (С. А.) 2. Лерина шен дега хьаьжира Бено. (С. А.) 3. Гонах тийна ду. 4. Арахь Іаьржа ю. 5. Арахь Іаржъелла. 6. ЦӀеношна чохь тийна дара. 7. Бешахь тийна дара. 8. Арахь екхна яра. 9. Ма самукъане ду-кх дуьненахь ваха! 10. Дика лаьттира Эшарп арахь. (С. Б.) 11. Лекхачу орцан басахь жимо кӀотар гора. (С. Б.) 12. Аьхка йол хьокху. 13. Бехк ма биллалахь суна. 14. Арахь цӀеххьана тӀеян йолаелира. 15. Цу сохьта екхна дӀа-хӀоьттира.

Шардар 82. Юьхьан предложенех юьхьза предложенеш а еш, дӀаязде.

1. Арахь цӀеххьана догӀа доладелира. 2. Суьйре екхна яра. 3. Буйса Іаьржа яра. 4. Іа шийла дара. 5. Іуьйре шелъелира. 6. Гурахь буйса Іаржъяла йолаеллера. 7. БӀаьстенан аренаш хазьеллера.

Кеп: *Іа шийла дара. – Іай шийла яра. Іай арахь шийла яра.*

§ 25. ЦӀеран предложенеш

Подлежащи бен кхин коьрта меже йоцчу предложених цӀеран предложени олу. Масала: *Гуьйренан юьхь. Тийна буйса.*

ЦӀеран предложенехь, хӀуманан цӀе яккхар бен, кхидӀа цунах лаьцна хӀумма а ца дуьйцу.

ЦӀеран предложенеш хила тарло яржаза а, яьржина а, масала: *Гуьйре. Буйса.* (Яржаза цӀеран предложенеш.) *Йочуне гуьйре. Іаьржа буйса.* (Яьржина цӀеран предложенеш.)

ЦӀеран предложени шакаьсттинчу эшарехь олу, хӀунда аьлча, хӀуманан цӀе яккхарал сов, кхидӀа хӀумма а ца дуьйцуш сацош, чекхйолуьйту иза.

Шардар 83. ЦӀеран предложенешна кӀел сиз а хьокхуш, дӀаязде.

Боккха некъ. Декаш олхазарш. Аьрру агӀорхьа гуш тиша хьер. Хин гӀовгӀа. Хьера хьалха лекха талл, цунна юххехула тӀулгийн лекха керт, татол. Боккхачу новкъахула цӀена духаделла, дукха самукъане йолӀий, кӀанттий долу чекх. Аьрру агӀорхьа гучуволу фински тӀамера вогӀу Мута. Аьрру агӀор чамда а карахь гучуволу эскаре воьду Ханпаша. И шиь дуьхьалкхета. Мута Іасанашца ву.

І. Хамидов. «Лийрбоцури»

Шардар 84. ЦӀеран предложенешна кӀел сиз а хьокхуш, дӀаязде.

1941-гӀа шо. Украина. Декабрь бутт, хьокхуш мох. Захаровка-эвлана гена йоццуш хьуьнан йист. Шиь-кхоь дитт, тӀамо баххьаш мерцина, лазийна ду. Сцени тӀехь цхьаберш бийшина бу, важаберш бийшаза бу. Геннахь гуш йогучу гӀалано серлайоху стигал. Халла хезаш яккхийчу тоьпийн йийлар.

І. Хамидов. «Лийрбоцури»

Шардар 85. ДӀаязде, цӀеран предложенешна кӀел сиз а хьокхуш.

Маьрклаж-хан. Каметин хлусам. Шолглачу цла чу йолуш не! Шина кора юккъехъ, тле гата а оьллина доккха куьзга. Ханпашин сурт лаьтташ стол, дехъай, сехъай ши глант а долуш. Пенах кхозуш сахът а, къорза истанг а, радион кад а. Нелсарлехъ лаьтташ клудал. Арахъ цийзаш шийла мох. Радио чухула локкхуш музыка. Чуйоглу Камета. Стоьл тле а йоглий, цо лампа латайо. Иза Ханпашера деана кехат деша хуу. Кехат магнитофонни записца хеза.

И. Хамидов. «Лийрбоцури»

§ 26. Юьззина а, юьззина йоцу а предложенеш

Кхетарна оьшуш йолу меженаш шена чохъ йолчу предложених юьззина предложени олу. Масала: *Автобус йоглу. Бераш ишколе деша доьлху.*

Вайна ма-гарра, юьззина предложенеш яьржина а, яржаза а, кхечуьнга йовлуш а, ца йовлуш а хила тарло.

Коьрта я коьртаза меженаш эшош ¹, амма уьш маьница атта схьакарош йолчу предложених юьззина йоцу предложени олу.

Юьззина йоцу предложенеш коьртачу декъана вовшашка дечу къамелехъ (диалогехъ) хуьлу, уьш хуьлу хаттаршна дуьхьал ялочу предложенехъ. Юьззина йоцу предложенехъ ялоза йитина меженеш хьалхарчу предложенехъ схьакарайо. Масала:

Яхас Заргане хаьттира:

– Хьо соьца ишколе йоглий?

– Йоглу. (Юста: *Со хьоьца ишколе йоглу.*)

Хьалхара хаттаран предложени **юьззина предложени** ю, цунна дуьхьал ялийна дийцаран предложени (*Йоглу.*) **юьззина йоцу предложени** ю, хлунда аьлча, цу юкъахъ эшийна **со** подлежащи а, **ишколе** меттиган латам а, **хьоьца** дош а.

Юьззина йоцу предложени, шакъастийна аьлча, юьззина кхеташ а ца хуьлу. Цхьабакъду, автобус я трамвай ларъеш лачу меттехъ цхьаммо **йоглу** аьлча, иза, кхеташ а йолуш, юьззина йоцу предложени хуьлу. **Дешнаш ца эшош аьлпачу предложених юьззина предложени, дешнаш эшош аьлпачух юьззина йоцу предложени олу.**

Шардар 86. Дlаязье текст, къовларшна юкъахъ юьззина а, юьззина йоцу а предложенеш билгал а йохуш.

Хлусамдас цецваьлла ладоьглура хьешо дуьйцучуьнга. Гуш дара иза цхьа хлума дагадаийта глertаш хилар.

– Цле хлун яра цуьнан? – хаьттира цо цлеххьана.

– Цуьнан цлей?.. Цуьнан цле лела яра, моьтту суна. Оцу сан хьешах, лелех, хилларг хаьй шуна?

– Дера хаьа.

– Суна вевзинчу хенахъ зуда а, ши клант а дара цуьнан. Царах цхьаь хилла хир ду-кх.

– Цхьаберш дийна бу.

– Мичхьа бу уьш? Кху юьртахъ буй?

– Дера бу. Цуьнан жимахволу клант со ву...

– Шун ненан цле хлун яра? – хаьттира лелас эххар а.

– Айза.

– Ткъа Айзех хлун хилла, дукха къанъеллий хлара?

– Дера къанъелла. Иза кхечухъа марехъ ю.

– Кху эвларчу стагехъ юй иза?

А. Айдамиров. «Маршонан цlарах»

Шардар 87. Къовларшна юкъахъ **юьззина а, юьззина йоцу а** предложенеш билгал а йохуш, дlаязье текст.

Палати чу велира Адам. Блаьргаш биллина йол гина, хазахийтира цунна.

– Муха ю хьо? Вон лозий?

Жоп а ца луш, хаьттира йола:

– Со кхуза муха къаьчна? Хлун ду суна хилларг?

- Хьо жимма лазийна.
- Хъан? Стен?
- Машено. Кхераме хлумма а дац. Дика толур ю. Жимма меттахь илла дезар ду.
- Когана хлун хилла сан?
- Ша вогург лечкъош, элира Адама:
- Ког а толур бу. Дукха ма ле, дика дац хьуна.

І. Гайсултанов. «Мила ву хьо?»

9-гІа класс

ЧОЛХЕЧУ ПРЕДЛОЖЕНИН СИНТАКСИС

8-чу КЛАССЕХЪ ІАМИЙНАРГ КАРЛАДАККХАРНА ШАРДАРШ

Шардар 165. Діадеша. Билгалъяха коърта меженаш. Дийца, муълхачу къамелан дакъойх хилла уьш.

1. Делахь а со бахъана долуш нахана лелхачу сингаттамаша біарзвина со. (М. М.) 2. Сих а ца луш, маьхьсеш а, мачаш а тлеюха волавелира воккхастаг. 3. Урамехь адамаш гучудийла девлира. 4. Ціаро вагорна а кхоъруш, хиз вахъарна а кхоъруш, машено, кхечу хлумано лазорна а кхоъруш, мацваларна, хьагваларна а кхоъруш, кхиаво дас-нанас доьзалхо. (М. Я.) 5. Безткъе бейта клур бара цу юртах хьалаболуш. (С. К.) 6. Кура волчунна бале йолу куралла. (С. К.) 7. Плераскан де дара къастийнарг. (С. К.)

Шардар 166. Маьнин подлежащешна клел сиз а хьокхуш, схьаязье. Кьовларшна юккъехь билгалдаккха, муълхачу дожарийн форманаш ю церан.

Чхеройн лаба хьалха а оьзна, тлехарца кечбелча санна, лаьтта и буьрса лам. Шеран еа хенах къастам ца беш, дохк-мархица хьулдо цо шен оьглазе амат. Іай-біаьста а, гурахь-аьхка а кІайн кирхьа кхозу цу ломана дуьхьал. Белхаран кьурдашца боьра а бекош, лакхара охьатуьйсу цу ломо шовда. Кхоаме хета цунна шех схьакъаьста тІадам. Хама боккха а бо цо ша-шен. Іинан хоршах мотт хьокху шал шийлачу шовдано. Пийла чІуг етташ, тача доккху цо шена. Некъан бохаллица ша гІелдаларе терра, хьесталуш доьду и шовда Орган чу.

(С. Курумова)

Шардар 167. Сказуемешна клел сиз а хьокхуш, схьаязье. Кьовларшна юккъехь билгалдаккха сказуемин тайпа.

1. Халкъо хъан гІуллакхашна баркалла боху. (І. М.) 2. Суьйре шен Іаьржа чорда маша боза кечлуш йоллур. (С. Б.) 3. Гоьяьлла елха ца яьхъара нана. (С. К.) 4. Кьоламаш буйна леца буьйлалуш бу нохчий (Х. Э.) 5. Хелипат дегІана эгІазо стаг яра, хьеран тІулг санна, аьгна юьхь а йолуш. (С. Б.) 6. Дан а дара гуш дерг дукха ирча хлума. (І. Г.) 7. ЧІепалгаш Хизарин дааршлахь уггаре а хаьржина кхача бара. (С. Б.)

Шардар 168. Діадеша. Билгалбаха кхачамаш а, къастамаш а. Дийца, муълхачу къамелан дакъойх кхоллабелла уьш.

1. Дений-нанний муьтІахь боцу доьзал – гергара мостагІ. *(Кица)* 2. Царна а каро мега иза кхето некъ. (М. С.) 3. «Дада-біарна» тІера кен утармашна тІекхаччалц тесначу телат тІехь хьалххе хьалаоьхкина мехкдаьтта даго панараш, лампанаш кхозура. (М. С.) 4. Хьох-м тешара со, хьо тешачух ца теша-кх. *(Кица)* 5. Даго дІадоьхура Іаламо делларг. (А. С.) 6. Ша дуьйцучунна тидам тІеозо хаьара кІантана. (М. С.) 7. Космосе хьо воьдуш сурт хІуьтту суна. (А. С.) 8. Цу ойланаша тІеттІа карзахвохучу цуьнан дегІе зуз деара. (Н. М.)

Шардар 169. Латтамашна клел сиз а хьокхуш, схьаязье. Кьовларшна юккъехь билгалдаккха латтамийн тайпа.

1. Цхъа а ца велира иза вухаверзо. 2. Вичахъана а кхузахъ ваьхнера и. 3. Шуьга гӀо деха дахкийтина тхо. 4. Дакхий хилча а, шен бераш бераллера ца довлу. 5. Нурседа ишкапа юххехъ, пхъегӀаш цӀанъечуха, бошхепийн тата а деш, лерина ладоегӀуш лаьттара. 6. Нурседа чуьра араиккхира Товсолта лаха. 7. Даудера а кехат ца догӀура дукхахенахъ дуьйна. 8. Оьрсийн мотт ледара хаахъ а, нохчийн мотт говза буьйцура цо, мет-меттахъ шира дешнаш а, хаза кицанаш а далош. (М. С.)

Шардар 170. ДӀадеша. Билгалъяха цхъанатайпанара меженаш. Оьш-оьшучу сацаран хьаьркаш а дохкуш, схьаязде.

1. Цундела цкъа куьйга тӀе корта а буьллий ойла йой стоьл тӀе охьавоеьдура иза юха а айалой мозаша бехбеш Ӏаржбинчу кху тхевне хьалахьаьжжинчохъ дӀатоьра. (М. М.) 2. Блаьрга тӀе блаьрг а боьгӀна лаьттара ши стаг беран бос а база волу жимхий гӀеметта хӀоеьттина кьонахий. (С. К.) 3. Вацара Зовра шайн кертахъ а майданыхъ а цхъаннахьахъ а вацара-кх. (С. К.) 4. Ечу ойланашца берашца са а лаьтташ Ӏимран шайн лохачу неларе веара. (С. Б.) 5. Хьалхаваьлла Товсолта а волуш Эскинойхъ герз гулдире шалготовьпаш тарраш шаьлтанаш финканаш. (М. С.)

Шардар 171. Шахьаьстинчу меженашна кӀел сиз а хьокхуш, оьш-оьшучохъ запятойш а хӀиттош, схьаязде. Синтаксически талла хьалхара кхо предложени.

1. Хийла буьйсанашихъ гӀенаш го суна ирча догӀа детташ бодане мархаш ткъес деттаран цӀеран шодмаш а цоеьстуш дистинчу хиша ирча гӀовгӀанаш еш. (Н. М.) 2. Наггахъ, ца хуучуха, бен а доьчу кепехъ цуьнгахьа дӀахьоеьжура Селита. (М. С.) 3. Селитас тахана «шиь» даьккхина цкъа а даьккхина доцу. (М. С.) 4. Вукху агӀор цхъана жимочу стоьла тӀехъ лаьттара йоккха патефон а пластинкийн дийнна барз а юххе хӀоттийна шиь жимха а волуш. (М. С.) 5. Ирзешна тӀехъ лакхахула хаало кӀайн-кьорза хьоеькхнаш. (С. К.)

§ 43. Чолхечу предложенех лаьцна юкьара кхетам

Шина я масех цхьалхечу предложенех лаьттачу холхе предложени олу.

Масала: *Кир тохаза дукха хан йолу пенаш кьарздинера хатташий, кир охьазгначу меттигашкарчу хьоеькхнаший; чохъ, лакха сонешкахъ а, тховх а тӀе чан лаьцна гезгмашош кхозура, цӀенкъа тесна тишо черт яра.* (Ӏ. Г.) *Схьадийцал хӀинца, хӀун ду хьан цу обаргашца дозуш?* (М. М.)

Чолхечу предложенешкара цхьалхе предложенеш вовшахьхутту я хуттургаша, я хуттургийн дешнаша, я эшаро (интонационо). Масала:

Хуттургаша

Массарна а хууш дара хьуьнарш гоьйтург хилар, амма и дешнаш хезча, хазахетта, гӀовгӀанаш евлира. (Ӏ. Г.)

Тховса, Марижа еана аьлла, синкьерам бан кечлуш дара бераш. (М. Я.)

Хуттургийн дешнаша

Церан болх муха дӀабоеьду хьожуш, цкъа Берса ша а хиллера ломахъ. (А. А.)

Эшаро

Белхан арахъ тахана мукъа де дац: блаьстено юьртан бахамера сиха гӀуллакхаш лоеьху. (Н. М.)

Чолхе предложенеш екъало кхаа тобане: 1) **чолхе-цхьаьнакхетта предложенеш;** 2) **чолхе карара предложенеш;** 3) **хуттургаш йоцу чолхе предложенеш.**

Шардар 172. Чолхечу предложенешкахъ цхьалхенаш вовшахтосуш болу гӀирсаш билгалбаха.

1. Оха хоуьйтур ду шуна, парглато кьевсина, муха дала деза. (А. Ш.) 2. Тоххарехь аьхкенан каникулаш юьйлаелла, амма Кесирт отпускехь а мукъа яц. (Н. М.) 3. Цуьнан бляьргаш шуьйра къаьрзинера, цуьнан лахара балда эгадора. (С. Б.) 4. Дадаша, дуьхьал жоп луш, мохь туьйхира, амма цо аьлларг Идрисана ца хезара. (А. А.) 5. И меттаеана аьлла, кхаь кхаьчна лояраш, сестраш цу сохьта схьахьаьлхира. (М. И.) 6. Апти вист ца хуьлуш йеран бахьана Мохьмадана ца хаьара, амма иза члогла синтем байна хилар гуш, хаалуш дара. (М. Я.)

Схьаязье хьалха интонација кхоллалуш йолу чолхе предложенеш, тлаккха – кхечу гирсашца кхоллалуш ерш.

ЧОЛХЕ-ЦХЬАЬНАКХЕТТА ПРЕДЛОЖЕНЕШ

§ 44. Чолхе-цхьаьнакхеттачу предложених лаьцна юкьара кхетам

Чолхе-цхьаьнакхетта предложени цхьатерра бакьо йолчу шина я масех цхьалхечух лаьтташ хуьлу. И цхьалхе предложенеш вовшех юзу цхьаьнакхетаран хуттургаша. Масала: *Цу ханнийн глешлошна массо а майле буьйлуш, цлийзарца ловзуш мох а бара, кху буьрсачу буьйсанна длатийначу жлаьлийн хезаш гловгланаш а яцара.* (С. Б.) *Цо ма-аллара, фашисташ тлелетира, амма церан атака юкьахьисира.* (Х. Э.) *Вай ду керла дахар хлотто дезарш, ткьа цундела хьежа ца деза баккхийчара, чу а баьхкина, «чудуьйла, даха шайна» аларе.*

Шардар 173. Схьаязде. Чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенешкара цхьалхе предложенеш а, коьрта меженаш а вовшахьхутту цхьаьнакхетаран хуттургаш а билгалъяха.

1. Бляьсте а длаелира, деана ла а тлехлоьттира. (С. Б.) 2. Мидаевглеран цлеранаш тоххарехь бийшинера, амма хлара шиь арахь меллаша къамелаш деш лара. 3. Иза длатоьтттура хьекьало, амма деган къайленашкахь питана туьйсуш, и эладита марсадохуш дара цхьа кьиза аз... (Хь. С.) 4. Трактор лело бакьо елира Татина, амма дукха болх бойла ца хилира хлетяхь. (Л. Д.) 5. Цу шиннах цхьаь вара маршича Берча, ткьа важа – цу юьртара вахархо леха. (Х. Э.)

§ 45. Чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенешкахь дозаран а, дуьхьалара а, къасторан а хуттургаш

Чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенешкара цхьалхе предложенеш вовшахьхутту цхьаьнакхетаран хуттургаша. Оцу хуттургийн маьнига хьожжий хуьлу чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенийн маьна а. Цхьаьнакхетаран хуттургаш кхаа кепара хуьлу. Масала:

1) **а–а** бохучу **дозаран хуттургаца** йолчу чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенеша гойту хлора предложени чохь хуьлуш дерг цхьаь кхечунна тлаьхьа я цхьана заманчохь кхочушхилар. Масала: *Суьйранна, ворх! даьлча, тхо зал чу дла а гулделира, физикин хьехархочо тхуна космонавтиках лаьцна лекци а йийшира.*

Дозаран хуттург **а–а** хуьлу хлора предложенин сказуемина хьалха.

2) **Амма, ткьа, делахь а, бакьду (цхьабакьду), хлетте а** бохучу **дуьхьаларчу хуттургашца** йолчу чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенеша гойту цхьана предложенехь дуьйцуш дерг вукхунна дуьхьал маьна долуш хилар. Масала: *Кху шарахь цо тлелаяцнера лесокмбинатехь болх бан, амма гуш дара цигахь а цо ша вовзийтина хилар.* (М. М.) *И кечам цо бина хиллера, ткьа иза цхьанна а дагахь а дацара. И шен норма кхочушйича, длаваха бакьо яра цуьнан, делахь а накьосташна гло дан сецира иза. Дешархой шайн декьа тлехь къахьегна дукха хьалхе бевлира, бакьду бинчу балхана ала хлума дацара.*

Далийнчу масалша тоьшалла ма-дарра, дуьхьалара хуттургаш хуьлу шолгачу предложенина юьххьехь.

3) **Я** бохучу **къасторан хуттургаца** йолчу **чолхе-цхьаьнакхеттачу** предложенеша гойту шайгарчу предложенешкахь дуьйцуш дерг хийцалуш хилар я кхочушхила тарлуш долчарах цхьаь къастош хилар. Масала: *Хлан-хла, Мазлакера векалиш а боцуш вай и дийцарх, кху махкахь машар а хир бац, я уьш а боцуш вай и дийцарх, цунах глуплакх а хир дац* (М. М.)

Къасторан хуттург я шолгачу предложенина юьххьехь хуьлу, амма хлора цхьалхечунна хьалхахь нисъяла а тарло иза. Масала: *Я хьо вола тхуна тле, я хьайн накъост ваийта.* (М. М.) Кхузахь къасторан хуттург я хлора предложенина хьалхахь лаьтта.

Вай билгал ма-дакхара, чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенешкара цхьалхенаш вовшахкъастайо запятойшца.

Шардар 174. Схьаязде, цкъа хьалха **дозаран хуттургаш** йолу чолхе-цхьаьнакхетта предложенеш, тлаккха – **дуьхьалара** хуттургаш ерш, цул тлаьхьа – **къасторан хуттургаш** ерш.

1. Товсолта, лабдулрешеде а хьаьжна, къайллах велакежира, амма важа, хлумма а ца хезачуха, шен мукъам беш лара. (Н. М.) 2. Нах, берраш а бохург санна, охана дина бевлла бохкуш бу, ткъа дадас хинца а дола а ца дина. (М. М.) 3. Цкъа а воьхна хилла вац со, амма, и фонтан иккхича, со баккъалла а кхеравелла вара. (Н. М.) 4. Пондарчас, аз айдеш, Шамстин хелхаран йиш а лекхира, тлехьахь лаьттачу кегиьчу наха туху тлараш а члагделира. (М. М.) 5. Кхана луьйранна со шу долчухьа вер ву я телефон тухур ю, ткъа, Казуевс ма-аллара, ахь дерриг а лартлехь латтаде. (Н. М.) 6. Хьуна хилла бохам бицбала а ца туьгу, амма хьо цу балех хьалхам ер ю, дукха хан ялале. (С. Б.) 7. Сохьтехь бен йина хир яцара цо наб, делахь а дегла чу са деара. (М. М.)

Шардар 175. Цхьаьнакхетаран хуттургашца цхьалхе предложенеш вовшах а тосуш, хлиттае чолхе-цхьаьнакхетта предложенеш.

Кеп: *Къеггина хьобжура малх. Арахь йовха яцара.* – *Къеггина хьобжура малх, амма арахь йовха яцара.*

1. Йочане денош лаьттара. Пачхьалкхан бахаман белхалоша хинцале кхочушйинера хьаьжклаш чуерзоран план.

2. Иза, меттавеана, бай тле охьахиира. Цу сохьта цига лобрийн машина кхечира.

3. Йо! могуш юйла хиира цунна. Хинца а сапарлат яцара иза.

4. Чуваха ца хлуттура Имран. Садовш лаьттара.

5. Собрани цу тлехь чекхьелира. Гулбелларш дласабекъабелира.

6. Книжка-м мужалт боьжиг а яьлла яра. Дукха хан ялале цо иза тойира.

Шардар 176. Оьш-оьшучу запятойш а йохкуш, схьаязье. Чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенешкахь билгалдаха цхьаьнакхетаран хуттургийн тайпанаш.

1. Дикачу стагана корта ца кхоо а мегар ду амма цхьаволчунна-м мларийн юьхьиг а ца йоглу. (Н. М.) 2. Тахана а иштта дара делахь а кху сарахь хлусамда синкьерам болчу чохь соцуш вацара. (М. М.) 3. Арахула ас и лоблуьйтур яц ткъа чохь дукха дика мегар ю. (М. И.) 4. Вела а кьежна цуьнан дехар кхочушдира Султана амма лерина паровозана чухьобжучу берашна машинист ца гира. Вукху аглор а яьккхира цара шайн машина амма тлаккха а хлумма а ца гира. (И. Г.) 5. Хаац суна-м Хьава ас хлун дича хьуна синтем хир бу. Амма цхьана а хлуманаш хьо кхера оьшуш дац я кхерарх хила пайда а бац. (М. М.) 6. Сирла-хьаьрса Нурседа цлена шен нана яра бакьду амал дениг кхачнера цуьнга. (М. С.)

Шардар 177. Цкъа хьалха схьаязье цхьанатайпанара меженаш йолу предложенеш, цул тлаьхьа – чолхе-цхьаьнакхетта предложенеш. Оьш-оьшучу запятойш яхка.

I. Идрис корта а оллийна цла вахара кханнехь Имранца тан члагло а йина.

Амма кхана а я лама а цуьнан аьтто ца нисбелира Имране вистхила. Имранний Лом-лелий берашца а ца хуьлура... Кех тлехволуш гора Идрисана чохьа динчу ценойн учахь даггара воьлуш оьрсашца цхьацца деш, ловзуш Имранний Лом-лелий. Веха лаьттира иза зларан керта юккьехула цаьрга длахьобжуш хьобгуш тлеваха а ца хлуттуш. Дечигахь йина тайп-тайпана ловзо дукха хлумнаш гора цунна цаьргахь: секхалодмаш а тарраш а тапчанаш а. (И. Г.)

Шардар 178. Яздаза дитина элпаш а, запятойш а йохкуш, схьаязде.

I. 1. Шолгачу дийнахь юххерчу клотаршкара орца кхечира бакьду тl...хьа дара. (С. Б.) 2. Оцо а дог ловж...ра Селитин делахь а я и лехо а яхь дlаяла а дагахь-м яцара и. (М. С.) 3. Абу ша а

вацара девнашна тѣра амма Идрисаца доттагѣлла леладарна гѣо ца даьккх...ча ца вогура. (І. Г.) 4. Цкъацкъа эртханан кулла кѣлхъара дѣаьккх...ра моьлкъа я некъ а хадош ѣажаркхлахъ бовра. (М. С.)

II. 1. Массанхъахъ а лаьмнаш ду делахъ а генна дѣа гуш шерра ар...-м яц! (М. С.) 2. Хъалха лаьтта буха юьлл...ра тхан колхозо силос амма дараш дукха хуьлура. (І. Г.) 3. Оцу новкъа машенаш дукха а лелара дукха хан ялал... тхо дѣа а дахара. 4. Тѣахъа-м ду делахъ а хьоьжур ю со. (М. С.)

Шардар 179. Билгалъяхначу теманех цхъанна йоцца сочинени язъе чолхе-цхъаьнакхетта предложенеш юкъа а лоцуш, кѣл сизаш хъекха хуттургашна. 1) «Гуьйранна хьуьнхакхъ»; 2) «Къийсадаларш»; 3) «Догѣане де».

Шардар 180. Чолхе предложенеш цхъалхечаьрга а йоькьуш, дѣаязде.

Кеп: *Со цаьрга хъежа кѣдвеллера, ткъа уьш хѣнца а гучубовлаза бара. – Со цаьрга хъежа кѣдвеллера. Уьш хѣнца а гучубовлаза бара.*

1. Лам чохъ а кху сохъта башха даладелла хъал дац, делахъ а, хьо санна хъаша сайн хѣсамехъ хилча, реза-м хир вара хьуна со. (М. М.) 2. Ишколехъ дечиг дара, амма мехкадаьтта дацара. (М. С.) 3. Ша цу дикачу зудчо кху чохъ йитарна а, балха дѣаэцарна а сапаргѣдаьллера Вассин, амма бѣаьргнегѣлар тухучу минотана а йолѣий, майрий дагара ца долура. (М. И.) 4. Русланан да мацах Дегѣастанара схъакхелхина ѣаьнди вара, ткъа нана кхузара нохчо яра. (М. С.) 5. Ма цхъабосса хъалаяхана кхара йоьгѣна беш, бакъду хъалхарчу могѣарехъ Дада-бѣарна юххера кхо дитт-м, цуьнан ѣндагѣ нисдаларна вукхарал дикка лоха дисинера. (М. С.) 6. Бераш ца дезна вацара Товсолта, делахъ а цхъаьнга а хецца цу хьокъехъ вистхила юьхъ-м яц, цкъа шен чуьрачу ѣадатан орамах а ца тасалуш (М. С.)

ЧОЛХЕ-КАРАРА ПРЕДЛОЖЕНЕШ

§ 46. Чолхе-карарчу предложених лаьцна юкъара кхетам

Чолхе-карарчу предложенера цхъа предложени вукхунах йозушший, кхетошший хуьлу. Масала: *Суна хезнера, гѣалитѣлахъ нохчийн мехкарийн интернаташ ю бохуш.* (М. С.) *Цу тѣе а доьгѣна, суна хета, оцу чохъ жовхѣлар кхоъ хилла аьлла.* (Н. Ф.) *Хъехархочунна ца хаьара, уьш хѣунда боьлу.* (Н. М.) *Нагахъ санна ахъ иза до-кх, со оьгѣазгѣлур ву хьуна.*

Чолхе-карарчу предложени чохъ хуьлу коьрта предложени а, цхъаь я масех тѣетуху предложени а.

Тѣетуху предложени шех йозуш а, цо кхетош а йолчух коьрта предложени олу.

Тѣетухучу предложенино коьрта предложени ерриг я цу чуьра цхъа дош кхетадо. Иза коьртачух дѣахутту карарчу хуттурго я хуттурган дашо.

Масална вай ялийнчу хъалхарчу предложенехъ коьрта ю «**Суна хезнера**», тѣетуху предложени ю «**гѣалитѣлахъ нохчийн мехкарийн интернаташ ю бохуш**» бохург.

Суна хезнера, (коьрта предложени)
хѣун?

гѣалитѣлахъ нохчийн мехкарийн интернаташ ю бохуш (тѣетуху предложени).

Тидаме эца деза тѣетухучу предложенин коьрта ши билгало хилар: 1) иза коьртачух дѣахуттуш болу синтаксически гѣирс (карара хуттург я хуттурган дош); 2) цу чуьра сказуеми муьлххачу а цхъана саттамехъ хилар. И ший а билгало шеца хилчий бен, тѣетуху предложени хуьлийла дац. Дуста, масала: **Хьо ца вагѣлахъ, суна халахетар ду** (бехкаман латтамца йолу цхъалхе предложени). **Нагахъ санна хьо ца вагѣлахъ, суна халахетар ду.** (Шеца карара хуттург елахъ а, иза а ю бехкаман латтамца йолу цхъалхе предложени). **Хьо ца вогѣл-кх – суна халахетар ду.** (Кхузахъ хуттург йоцу чолхе предложени ю). Амма: **Нагахъ санна хьо ца вогѣл-кх, суна халахетар ду.** (Кхузахъ карара хуттург а ю, цул сов, сказуемина форма, цхъалхечу предложенехъ ма-хиллара, билгалчу саттамехъ а ю. Цундела иза тѣетуху предложени ю.)

Тіетухучу предложенешца хіара карара хуттургаш хуьлу: **хіунда аьлча, нагахь санна (нагахь), бохуш, аьлла**. Уьш предложенин меженаш ца хуьлу. Цара деш долу гІуллакх – тіетуху предложени коьртачух дІахоттар, цунна караерзор ду.

Хуттургийн дешнийн кхин цІе а ю – **юкьаметтигаллин дешнаш**. Царна юкьадоьлху хіара юкьаметтигаллин цІерметдешнашший, куцдешнашший: **мила, хіун, муьлха, маца, хіунда**, и кх. дІ. Уьш тіетуху предложенеш коьртачарах дІахуттуш а хуьлу, цул сов, тіетухучу предложенин меженаш а хуьлу. Масала: *Тлаккха дийцира цо, и гІалат муха нисдан деза*. Тіетухучу предложени чуьра юкьаметтигаллин куцдош **муха** даран суьртан латтам бу. **Хьо стенга ваханера, дийцахьа тхуна**. Тіетухучу предложени чуьра хуттурган дош **стенга** меттиган латтам бу. **Хьанна хаьа, цуьнан дагахь хіун дара**. Тіетухучу предложени чуьра юкьаметтигаллин цІерметдош **хіун** подлежащи ду.

Карара хуттург тіетухучу предложених запятойца дІа ца кьастайо.

§ 47. Чолхе-карарчу предложенехь тіетухучун меттиг а, сацаран хьаьркаш а

Тіетуху предложени латта тарло коьртачунна тіехьа а, цунна хаьлха а, цунна юккьехь а.

Нагахь санна тіетуху предложени коьртачунна тіехьа я хьалха лаьтташ елахь, иза цунах кьастайо запятой йилларца, нагахь санна коьртачунна юккьехь лаьтташ елахь, иза кьастайо шина агІор запятойш яхкарца. Масала: *Шен ерриге а кІоргаллица гучуделира суна, со мел тІаьхьависина*. (Н. М.) Хіокху чолхе-карарчу предложенехь тіетухург коьртачунна тіехьа лаьтташ ю: **Мел хан елира, билггал дага ца догІу суна**. Кхузахь тіетухург коьртачунна хьалха лаьтташ ю: **Тхуна, хьовьга и болх балур бу аьлла, хета**. Кху предложенехь тіетухург коьртачунна юккьехь ю. Хьовса схемашка:

Шардар 181. Билгалъяха чолхе-карара предложенеш.

1. И кьамел дІа муха доьрзур ду, хууш дацара. (Н. М.) 2. Тлаккха Хожас хьуна дуьйцур ду, ша говр мичара, муха ялийна. (Н. Ф.) 3. Хетара, шовданехь хир а дац гІора харцабан, эшабан цу бердан ницкъ. (А. С.) 4. Пхьохьана ваьллачу кІантана хезна, цхьана махкахь хазалла гІараяьлла паччахьан йол ю бохуш. (Н. Ф.) 5. Суна-м ца моьттура, и иштта кхеташ стаг ю. (М. С.) 6. Хіинца хуур ду-кх, хьуна хьайн доттагІ Бешто мел веза. (С. Б.)

Шардар 182. Тіетухучу предложенешна кІел сиз а хьокхуш, схьаязье чолхе-карара предложенеш.

1. Кьеначу инарлас хіун боху, хьажахьа. (Н. Ф.) 2. Ур-атталла Хьасанна а ца хиьна, Ахьмад стенга вахана. (Н. Ф.) 3. Со автобус тІера охьавосса кечвелира, хіунда аьлча сан социйла герга яра. 4. Хіинца Селех муха космонавт хуьлу а хуур ду-кх вайна. (І. Х.) 5. Хіинций-хіинций кхетар ву-кх бохуш, Іийра тхо. (І. Х.)

Шардар 183. Йолийна чолхе-карара предложенеш тіетухучу предложенешца чекхъяха.

1. Ас плащ тіеюьйхира, хіунда аьлча...
2. Нагахь санна..., хьовьца долу гергарло хаьдда ду хьуна.
3. Цигахь хезира суна, ... бохуш.
4. Цо суна дош делира, ... аьлла.

Шардар 184. Хьалха схьаязье чолхе-цхьаьнакхетта предложенеш, тлаккха – чолхе-карарнаш.

1. Оцу дитташа стигал хьул ца йора. Царах чекххьаьжча, атта кьаьстара яйн мархаш а, маьІ-маьІера седарчий а. 2. Иза а аьлла, чеккка машен йолчухьа дІаволавелира нефтяник. (С. А.) 3. Цунна а хезна, иштта шен кІант лобхуш, саьнгарш а йохуш, Тимар вогІу аьлла. (Н. Ф.) 4. Дуьненахь массанхьахула а дІахезна, Тимар шен кІант лобхуш ву аьлла. (Н. Ф.) 5. Воккхачу стеган чІениг тохаелира, амма цо сихонца бага хьабйира. (Н. М.)

Шардар 185. Билгалъяккха тіетухучу предложенин меттиг. Йийца запятойш яхкаран бакьо.

1. Дикка хан-зама яълча, суна хезира, сайн накхармозийн эла цхъана генна меттехъ лелаш бу аьлла. (Н. Ф.) 2. Баьхкина цла кхаьчча, нене хаьттина кленташа, шаьш цла ваийтина хъаша мичахъ ву аьлла. (Н. Ф.) 3. Делахъ а, шарбан шен метта дла а хлоттийна, мотоциклахъ и куй лохур аьлла, дагадеара суна. (Н. М.)

§ 48. Тлетухучу предложенийн кепаш

Нохчийн маттахъ тлетуху предложенеш екъало кхаа тобане: **кхачаман** (я кхеторан) тлетухучу предложенешкий, **къастаман** тлетухучу предложенешкий, **латтабийн** тлетухучу предложенешкий (хенан, бахъанин, лалашонан, даран суьртан, бараман, бехкаман).

§ 49. Кхачаман тлетуху предложенеш

Коьртачу предложени чохъ долу дош я дешнийн цхъаьнакхетар (дукхахьолахъ хандош я хандешан форма) кхетош йолчарах кхачаман тлетуху предложенеш олу. Царна луш долу хаттар цлерниг дожаран хаттар а ду, уьш кхачаман маьлнехъ а хуьлу. Уьш коьртачу предложенеш длахутту:

1. Хуттурган дешнаша (юкъаметтигаллин цлерметдешнаший, куцдешнаший). Масала: *Шегара ледарло ша **хлунда** ялийтира, Ахмадана шена а ца хаьара.* (Н. Ф.) *Иштта цигахъ ша лелаш, мел хан елира, ца хаьа цунна.* (Н. М.)

2. **Бохуш, аьлла** бохучу карарчу хуттургаша, масала: *Хезна суна, Кавказ хазачу лаламан мохк бу **бохуш**.* (М. М.) *Со кхеравелла аьлла, ца хезаш, со велла **аьлла**, хезар ду хьуна, нана.* (И. Х.)

Хьовса предложенин схеме:

Кхачаман тлетухучу предложенера **бохуш, аьлла** хуттургаш цуьнан чаккхенгара меттиг длаоцуш хуьлу.

Нийсачу кхачамца юстур вай кхачаман тлетуху предложени:

*Суна хиира **и*** (нийса кхачам).

*Суна хиира, **иза маца веана*** (кхачаман тлетуху предложени). Шиммо а **хлун?** бохучу цлерниг дожаран хаттарна жоп ло.

Шардар 186. Схъаязье цкъа хьалха хуттурган дешнашца коьртачу предложенеш йозуш йолу тлетуху предложенеш, цул тлаьхъа – хуттургашца йозуш ерш.

1. Гуллакх **муха** доьду хъажа, цига кестта накъост а кхочур ву. (М. С.) 2. Хлун хилла висна техъа **бохуш**, цхъа члогла сагатдина ас хьуна. (Х-А. Б.) 3. Доьша доьттича мукъана а, соцур дацара техъа хлара **аьлла**, хьалха доьша хлоттийра цунна лайшата. (Х-А. Б.) 4. Лусамина шена а ца хаьара, шена **хлун** хилла. (С. Б.) 5. Хьанна хаьа, турпалчу ламанан кийрара схьадолу хлара кхузахула охьадогьлу **мел** хан-зама ю. (Хь. С.)

Шардар 187. Билгалъяхначу кхачаман тлетухучу предложенешна хаттарш а хлиттош, схъаязье. Дийца, коьртачу предложенин муьлхачу меженеш йозуш ю уьш.

1. Чохъ дуьйцур ду вай, тлаккха хуур ду хьуна, **хлара хлун юьхьаьржо ю-м.** (С. Б.) 2. Хьуна санна, хаьа-кх Бештона а, **хьо мича бахъанина хлаллакхилла.** (С. Б.) 3. Дийцахъа, **Юьспан Тойсам мичахъ ву вехаш.** (Н. Ф.) 4. **Ерриге а шен бедарш яшийна аьлла**, дагадеара цунна. (Н. М.) 5. Бусанина хинцца шен нанас Амантас дийцинера, **тховса Бусана длайига нах богьлу аьлла.** (С. Б.) 6. Царна, кхуза бахка арабевлча, эвла юккъехъ хезнера, **Бусана яда а едда, цуьнан нах и лосьхуш бу бохуш.** (С. Б.) И хезча, **наха хлун эр ду ца хууш**, воьхначу обарган шуьйрачу хъаьжа тле, берцан буьртигаш санна, луьста хъацар туьйхира. (М. М.)

Шардар 188. Кхачаман тлетуху предложенешна клел нийса сиз а хьокхуш, схъаязде.

1. Сан дог, хьо деттало, къахьоьгуш халкъана, баркалла хир хьуна, иштта хьо дахарна! (И. М.) 2. Ас тлаккха гойтур ду тешаме со хилар. (Н. Ф.) 3. Эгийна техъа ша аьлла, хийтира йолана. (С. К.) 4. Шу санна, деша вогьлу аьлла, ма веана иза а ишколе. (Х-А. Б.) Аьхка хье цакхихкинчун лай

яй ца кхехка (Кица.) 6. Уьш боглуш байра, тов, ворх! вешин йишина. (Н. Ф.) 7. Кхузахь, шен отрядаца веана тламехь лаьтташ Решид ву аьлла, хезна, шен лаамца кху окопаш чу еана ПетлаMAT яра иза. (М. М.)

Шардар 189. Оьш-оьшучу запятойш а хIиттош, схьаязде. Синтаксически талла хьалхара кхоь предложени.

1. Бела ца бала гIерташ батошка куьйгаш а лецна хала садеттара студенташа. (Н. М.) 2. ХIаваь чIогIа цIена дара бIаьргашна геннара мел жима хIума а гора. (С. А.) 3. ХIокху беттан денош йочана йоцуш хир ду бохуш хезира суна. 4. Имране шолгIа хIумма а ала дезаш дацара. Иза буьхьиг санна тIахьаьлла маьнги тIера охьа а иккхина чехкка луларчу цIа чу вахара гIовгIа ца еш меллаша шен лохачу гIанта охьахира. (I. Г.) 5. Вовшийн бевзинчул тIаьхьа мелла а хабарш дуьйладелира кхеран.

Шардар 190. Схьаязде. Юкьаметтигаллин билгалдашна кIел сиз хьакха.

1. Цуьнга ма-хьаьжжи хаалур дацара, и мича хенара ву. 2. Уьш дIа муха дугIу гайта, Товсолта а вайитинера колхозан правленис. 3. Амма цунна ца хьара, хIинца шен карара и стенга яха. 4. ХIан, хьажахьа, хIокхо хIун боху. 5. И церан муха нисло, хаа гIертара иза. Оха гойтур ду шуна, тхаьшна шу мел деза. (М. С.) 6. Цкьацкьа, и кIорга лаьтташ тоьхна хьокхий схьа а даьхна, массо а эрзан цIов цхьацца боккхуш, мохо и бун кху йист йоцчу арахула дIасахьур ю аьлла, хойтуьтура. (М. М.)

Шардар 191. Яздаза дисина элпаш а, йогIучу запятойш а йохкуш, схьаязде.

Лекха ду бердаш кхин а лекха ду ха дан хIиттина наьрт-аьрстхой санна лаьтташ долу л...мнаш. Инзаре хаза ду кхузахь! Хийламмо йийц...на хьо Кавказан исбаьхьа хазалла! Набаран тар тесча гIенах дуьхьал а туьйсуш сайн нанна тIаьхьа со беран хенахь ма-велххара хийла вилхина со хьуна со вина со кхийна болу сан нана-Даймохк. Карадац суна дешнаш хьо бийца а хасто а! Амма цхьана а тайпана ницкь хир бац хьоьга болу бовха безам сан кийрара башо.

(Хь. Саракаев)

Шардар 192. Лахара билгалдешнаш цхьаьна яздан деза я дефисехула яздан деза?

Лоха (лекха), нохчийн (оьрсийн), дог (цIена), кIайн (Iаьржа), уьстагий (лелоран), зуда (беран), де (ненан), де (дика), Дай (мехкан), цIен (кьорза).

Шаьш нийса яздина хилар бакьонца чIагIде.

Шардар 193. Схьаязде. ЦIерметдешнаш кIел сиз хьакха. Дийца, уьш муьлха цIерметдешнаш ду.

«Салман, хIара сайна уггар а дукхаеза хIума лур ю ас хьуна, кест-кеста кхуьнга а хьожуш, суо хьуна дагавайта аьлла, суна совгIатана елла яй хIара-м, яйа йиш йолуш яций. Ткьа хIара йоза, йоза, – элира Вашас кхин цкьа а, шен лекха Iаьржа холхазан куй макхделлачу цIоцкьамаш тIера хьала а теттина, леррина шедан кхожа тIе яздинчу деа а даше а хьаьжна, – дешица яздинехь а, дан а дац хIорш башха хьекьалехь дешнаш».

(М. Мамакаев)

Билгалдаккха терахьдош. Дийца, иза муьлхарниг ду а, муьлхачу дожарехь ду а.

§ 50. Къастаман тIетуху предложенеш

Коьртачу предложенера цIердош я цуьнан маьIнехь долу кхин дош билгал а деш, муьлха? хIун? Бохучу хаттаршна жоп луш йолчу тIетухучу предложених къастаман тIетуху предложени олу. Къастаман тIетуху предложени коьртачу предложенин подлежащих я нийсачу кхачамах йозуш хуьлу.

Билгалдакхар. Нохчийн маттахь **хIун?** боху хаттар муха? бохучу хаттаран маьIнехь а хуьлу, нагахь санна иза къастамна я къастаман тIетухучу предложенина луш делахь.

Къастаман тIетуху предложенеш коьртачарах дIахутту **бохуш, аьлла** бохучу хуттургаша: Масала: *Пенаш лергаш долуш а, дечигаш мотт хууш а ю бохуш, кица ду вайн нохчийн.* (Н. М.) *Ялх вешин барт хилла, эла волчу дIакхачале, дакъа а лур вай, цIа чу даха деза вай аьлла.* (Н. Ф.)

Хьалхарчу чолхе-карарчу предложенехь къастаман тIетуху предложени йозуш ю коьртачу предложени чуьрчу **кица** бохучу дашах: **хIун кица?** – *Пенаш лергаш долуш а, дечигаш мотт хууш а ю бохуш кица.*

Хьовса предложенин схеме:

Кица ду вайн нохчийн, (коьртаниг)

хIун кица?

пенаш лергаш долуш а, дечигаш мотт хууш а ю бохуш

(къастаман тIетуху предложени).

Цу схемехь йолчу предложенехь къастаман тIетуху предложени коьртачу предложенин «кица» бохучу подлежащих йозуш ю.

Шардар 194. Къастаман тIетухучу предложенеша билгалдечу дешнашна кIел сиз а хьокхуш, схьаязде.

1. Лохачу гIантахь цуьнан Iеро а тарвора иза, новкъахь висина кIад а велла, хан йоццу хенахь хи мала вогуш а аьлла, бахъана а хIоттийна, мацвелла чувеанчу хийрачу стагах. (М. Я.)
2. Со а, шун нана а далале, шу ворхIе а воIана зударий балор бара бохуш, ойла йора ас-м. (Н. Ф.)

Шардар 195. Оьшучохь сацаран хьаьркаш а хIиттош, къастаман тIетухучу предложенешна кIел сиз а хьокхуш, схьаязде.

1. Суна хьехарш дора Александровича наб ян дарбанаш лаха бохуш. (Н. М.) 2. Цул тIаьхьа кхо де даьлча юьртахь хабар делира валлалц йолу хан а тоьхна Дуда Сибрех дIавахийтина бохуш. (С. Б.) 3. Гуьлджан лоярашна тIе эцна Гуьржеха вахана вара ша бохуш массарна а цхьа жоп луш цIийнан гIуллакх дан волавелира Муса, цIа кхаьчначул тIаьхьа. (М. Я.) 4. Ткъа хIетталц къамелашна юккье ца гIуртуш Iийначу Джамалайлас ден дош кхочушдан ша ларор а кийча а ву аьлла дена там беш хаза къамел а дина цуьнан дарвалар дайдира. (М. Я.)

Шардар 196. Схьаязье цкъа хьалха къастамашца йолу цхьалхе предложенеш, цул тIаьхьа – къастаман тIетухучу предложенешца йолу чолхе-кара предложенеш.

1. И базар кхин лелор яц ша аьлла, суна дош делира хьуна Маймас. (И. Х.) 2. Ахь сема ладогIа ас дечу къамеле. (Н. Ф.) 3. Тоьпан бухо човхийначу ПетIаматан даге лазар деара. (С. Б.) 4. Закина делларг жима цIа дара, чохь цхьа маьнга а болуш, бедарийн шкаф а, стол-гIант а долуш. (Н. М.) 5. Массо а машарца ваха веза бохуш, закон ду-кх вайн мехкан. 6. ХIуьа а дина а, велла а, висина а, иза ялоза Iийр ма вац ша аьлла, чIагIо йина цо. (Н. Ф.)

Шардар 197. ТIадамийн метта къастаман тIетуху предложенеш ялае. КIел сиз хьакха цара билгалдечу дешнашна.

1. Хабар делира, ... аьлла.
2. аьлла, ойла йира кIанта.
3. аьлла, бахъана а хIоттийна, ишколе ца вахара Хьасан.
4. Цуьнгара кехат кхечира, ... бохуш.
5. бохуш, гIайгIа йора цо.
6. бохуш, дош лора цо кест-кеста.

Шардар 198. Яздаза дитина элпаш а, сацаран хъаркаш а хлиттош, схъаязде. Ситтина сиз хъакха къастамашна клел, нийса сиз хъакха къастаман тлетухучу предложенешна клел.

1. Иламо кхоьллина бос баса ца болуш детталуш доьлу ламанан зез...г. (С. К.) 2. Суна айса хъуна дуьйцуцу кху хабарийн хъоьца кхел ян лаьа хъоьца цхь...на уьш дика талла а лууш. (С. Б.) 3. Цу гишлошна тлебоьд...чу новкъа охъаяхийтира Султана машен. (I. Г.) 4. Дас хаст...на дин хъалха ца баьлла. (*Кица*) 5. Со кху чу мавеъанехъ ас сайн хъашто йолу меттиг дла а хаййтира ахъ сан гуллакх дийр ду аьлла сох юха дош а тохийтира. (I. X.) 6. Дас хест...начу эро цхьогал ца лаьцна. (*Кица*)

Шардар 199. Оьшучохъ сацаран хъаркаш а дохкуш, схъаязде. Синтаксически талла хъалхара кхоь предложени.

I. 1. Ас ен ойланаш ма генахъ ю-кх хъуна. (Н. М.) 2. Дохко муьлха долу а замано ша гойтур ду. (I.X.) 3. Наха суна вон стаг ву бохуш хабарш дуьйцу. (М. Я.) 4. Хъасана дуьйцура ткъа ладуглуш лачу суна цо хъехархочун болх беш даьккхина ткъе ворхI шо айса хинца чекхдоккхуш санна хетара. (А. Д.)

II. Ша волччохъ сецира Дадаш. Юьстахо кхунна дуьхьал а яьлла сецира гIаз а. Шен гIелделлачу озаца юха а мохъ хъоькхуш доьхура цо адаме.

(Хь. Саракаев)

Шардар 200. Схъаязде. Билгалъяха тлетуху предложенеш. Клел сиз хъакха хуттурган гIирсашна.

1. Вовшашца бина барт бара тхойшиннан, цхъаь маре йоьдуш, вукхунна хоуьйтур ду аьлла. (Н. Ф.) 2. И дIабоьду некъ стенга боьдуш бу, дийцахъа суна. (I. X.) 3. Ткъа Серижас шен дагахъ лелош йолу ойла яра, оцу Орган гIайри тIера цхъа жима тIулг а деза жовхIар хеташ лелор бара бохуш. (М. Я.) 4. Хъаьж-Мурдана хаьара, Супа хIунда веана а, цунна хилла бохам а. (Х-А. Б.)

§ 51. Хенан тлетуху предложенеш

Маца? мича хенахъ? бохучу хаттаршна жоп а луш, коьртачу предложени чохъ дуьйцуш долчун хан а гойтуш йолчу тлетухучу предложенеш хенан тлетуху предложенеш олу. Коьртачарах уьш дIахутту мел, мосазза бохучу хуттурган дешнаша. Масала: *Ларвелаш и, шавш мел деха* (М. С.) *Шу догIур ма деца, дика дой мел догIу.* (Н. Ф.) *ТIаккхахула хъайна Iежаш мосазза дийзи, схъавола.* (Х-А. Б.)

Хьовса предложенин схеме:

Шу догIур ма деца (коьрта предложени)

маца? маццалц?

дика дой мел догIу (хенан тлетуху предложени)

Синтаксически толлур вай и предложени.

Коьртачу предложени чохъ *догIур ма деца* (хандешан цхъалхе сказуеми); *догIур деца* (я *догIур ду*) **муьлш?** – **шу** (грамматически подлежащи).

Хенан тлетухучу предложени чохъ **догIу** (хандешан цхъалхе сказуеми); *догIу хIун?* – **дой** (грамматически подлежащи); **муха дой?** **дика** (къастам), *догIу мел?* – **мел** (тлетуху предложени коьртачу дIахуттуш долчу юкъаметтигаллин куцдашах кхоллабелла даран даржан бараман латтам).

Шардар 201. Схъаязде, хенан тлетухучу предложенешкара хуттурган дешнаш билгалдаха.

1. Шуьшиь марша Iолда, хIара дуьне мел дозу. (Н. Ф.) 2. Ша «гIалх» мосазза олу, дицло жаьблина. (*Кица*) 3. Халкъийн барт чIагI мел ло, агрессорш дарло, гIийлачийн цIий Iенош декъазчу новкъахъ. (I. М.) 4. ЦIестан куйна чу цо Iаь мосазза хийци а, и куй бекара (Х-А. Б.) Ур-атталла кху орцана улло а ма вогIийла-кх цхъа а, хIара дуьне мел дозу. (С. Б.) 6. Гуля кхузахъ мел ю, вешан махкаца йолу зIе хадоза хетара суна. (М. Я.) 7. Де дийне мел дели, шура тоеш, схъадогIуш ду сан керла хъелий.

Хьалхарчу предложенин схема хIоттае.

Шардар 202. Оьшучохь сацаран хьаьркаш а хIиттош, хенан тIетухучу предложенешна кIел сиз а хьокхуш, схьаязде.

1. Цуьнан бос байнера бIаьргаш гIеххьа хих дуьзнера нанна ша ца вевзича. (С. Б.) 2. Ловзар хиллачул тIаьхьа делира ши-кхо шо. (С. К.) 3. Амма хан дIа дукха мел ели Даймаханна сагатдалар динчу-кхиьначу махка духадерза лаар тIеттIа алсамдалар бен церан дегнашна дайлуш дацара. (М. Я.) 4. Сайн аьтто ма-белли цигара вада а ведда вуха а тIам тIе вахара со. (М. М.) 5. ТIеевлла букьарш дIа ма-евллинехь хи хьаьар ду. (I. X.) 6. Цунна яахIума эцна тIаьхьа мосазза ваха кIант азлуш гина дена. (Н. Ф.) 7. Вайн дахар то мел ло мостагIий бIарзло. (I. М.)

Шардар 203. Схьаязье цкъа хьалха шайна чохь хенан латтамаш болу цхьалхе предложенеш, цул тIаьхьа – хенан тIетухучаьрца йолу чолхе-карапа предложенеш.

1. ХIорш юьртан бежан ара кхочуш, малх кьайлабала дикка охьабаханера (С. Б.) 2. Цо, ша мосазза кхуссу а, буьрка Селитигахьа хьажайора. (М. С.) 3. Цу заманчохь таллархошна пхьагалшний, мошанашний талла дика мур бара. (М. М.) 4. Оцу дийнахь, малх лакхабаьлпачу хенахь балха ваха араваьлла Салид, паргIат ког а боккхуш, дIа а хIоьттина ураман новкъа воьдура. (А. А.)

Шардар 204. Яздаза дитина элпаш а, запятойш а хIиттош, схьаязье. Ситтина сиз хьакха хенан латтамашна кIел, нийса сиз хьакха хенан тIетухучу предложенешна кIел.

1. Мерзачу набарна адам марзлучу хенахь веана кхеч...ра, тов, и нийса ши накьост нана-ДегIастана. (Н. Ф.) 2. Заводехь болх беш болу м...хкарий, зударий новкъахь гучу мосазза бевли а лерина тергалбеш вара иза царна юккъехь Мария локхуш. (Н. М.) 3. Хьер а йиллале кIаркIар ма йилла. (Кица.) 4. Нурседина ша оьгIаз мосазза яха а иза олур Нурбикас. (М. С.)

Шардар 205. Оьшучохь запятойш а хIиттош, схьаязде. Синтаксически талла хьалхара кхо предложени.

1. Цигахь дерг муха, хIун ду хьажа дагадеана суна. (I. Г.) 2. Вахас сацам бира цIерачарна гайта дагадеана хир ду кхарна аьлла. (I. Г.) 3. И шиь цига дIакхочучу юкьана ас дуьйцул ду хьуна. (М. М.) 4. Сарахь лимон санна можа малх дIабузуш шийла мох хьаькхира. (М. М.) 5. Шен нанас царна хIума мосазза тосу тергалйора кIанта а нIаьна-кIорни. (Х-А. Б.) 6. Шайрани вела мосазза вели корехь чукхеттачу маьлхан йовхонгахь дижина Iуьллучу цигиго меллаша ши бIаьрг схьабоьллу тIаккха хьалагIатта мало йича санна дIахьаббо. (А. Д.)

Шардар 206. Схьаязье лахара предложенеш хIокху кепара: хьалха – кхачаман тIетухучаьрца ерш, тIаккха – кьастаман тIетухучаьрца ерш, цул тIаьхьа – хенан тIетухучаьрца ерш.

1. Церан аз мосазза хези, сайн кийра уьрсан юьхьиг хьийзош санна, хетара суна (Н. М.) 2. Хазалла сарралц, дикалла валлалц ю бохуш долу кица дагара ца долура Удина. (I. Г.) 3. И дешнаш Мусоста, ша ирахьIен мосазза веа а, олур дара. (С. Б.) 4. Хуур ду-кх, ахь хьайн дош кхочуш муха до. (I. X.) 5. Дуьненахь садоьлуш хьо дийна мел ву, тхаьвшиь байлахь хетар яц тхойшинна. (М. Я.) 6. Шекен-агIан кертара ловзар дIадирзинчул тIаьхьа хабар делира, Ахат шен нускалца гуттаренна а Алма-Ата дIавоьду аьлла. (Е. С.)

Шардар 207. Кицанашкахь долчу хандешнийн саттамаш билгалбаха.

1. Дерриге а хууш хила, маттана сиха ма хила. 2. Стеган дагара матто схьадуьйцу. 3. Тахана харцдерг ахь дийцахь, кхана тешар вац хьох. 4. Хин долу хьоза бенахь дека. 5. Ламанах бен ца долу леча. 6. Нахана даьккхинчу ор чу ша оьккху. 7. Доггах вилхинчун бIаьргех ций деана. 8. Берзан кIеза Iуьргара ма долилла, элан кIант аганара ма гIоттийла. 9. Нах лийринарг наха а лийрина. 10. Адаман хазачу дашо Iуьргара лаьхьа баьккхина. 11. Ахкарх латта а кхачор дац, дийцарх хабар а хедар дац.

Шаьш схьаяздинчу кицанийн маьIна даста.

Тледожаран саттамехь хандош долу кица къастаде. Дийца, муьлхачу кепехь ду иза.

§ 52. Даран суьртан тлетуху предложенеш

Коьртачу предложени чохь дуьйцуш долчун сурт, кеп гойтуху тлетухучу предложенех **даран суьртан тлетуху предложени олу**. Цара жоп ло муха? мича кепара? бохучу хаттарашна. Уьш коьртачарах длахутту **бохуш, аьлла** бохучу хуттургаша. Масала: *Олдам шайн куьпахь а глараваллера, гуттар а ойланаш еш, глийла ву бохуш*. (С. Б.) *Мохо, и бун кху йист йоцчу арахула дласахьур ю аьлла, хьотуьйтура*. (М. М.)

Даран суьртан тлетуху предложени коьртачу предложенин сказуемех йозуш хуьлу. Хьовса предложенин схеме.

Хьовса хьалхарчу чолхе-карарчу предложенин схеме:

Олдам шайн куьпахь а глараваллера,
(коьрта предложени), **муха?**
гуттар а ойланаш еш, глийла ву бохуш (даран
суьртан тлетуху предложени).

Синтаксически толлур вай и предложени.

Коьртачу предложени чохь: **глараваллера** (хандешан цхьалхе сказуеми); **глараваллера мила?** – **Олдам** (грамматически подлежащи); **глараваллера мичахь?** – **куьпахь** (меттиган латам); **хьенан куьпахь?** – **шайн** (бертаза къастам).

Тлетуху предложени чохь: **глийла ву** (цлеран хлоттаман сказуеми); **мел глийла?** – **гуттар а ойланаш еш** (деепричастин карчамах кхоллабелла мухаллин даржан бараман латтам); **бохуш** (тлетуху предложени коьртачух длахуттуш йолу карара хуттург).

Шардар 208. Схьаязде, даран суьртан тлетуху предложени шех йозучу хандашна тлера хаттар хлоттаде хлоранга а.

1. Цхьана элан ворхI йол ю боху, и ворхI йиша шу ворхIанна муха ялор яра теша бохуш, цунна гIайгIане ву со. (Н. Ф.) 2. Аттаниг атта ду аьлла, шен хьешан говр лачкьийначо санна, суна тешнабехк бан-м ца гIерта хьо? (И. Х.) 3. Амма и екхна суьйре гой техьа аьлла, дог доьхна яра кхин доьзалхо воцчу ден юьхь ларьен Яха. (М. М.) 4. Хала саций-кх ас Джейран, хIинцца дIагIур ю ша аьлла, тохаеллачуьра. (М. С.) 5. Цу балхана оьглаздаханчу халкьо, жима а, воккха а цхьабосса гIаьттина, Деникинан эскаре мостагIалла хьедира. (М. М.) 6. Цхьа доккха эхь да-хьаш и веьча санна, кхардаме буьйлура юьртара нах. (А. С.)

Шардар 209. Схьаязде. КIел сиз хьакха даран суьртан тлетухучу предложенешкарчу коьртачу меженашна.

1. Ардангана хьалха кьена борз ва санна, и Мадин Жаьммарза кIенташна хьалхаваьлла (Н. Ф.) 2. Ткьа СМУ а бехказаюьйлу, цунах схьаэца гIирсаш а ца хилла, дайра и ахча бохуш. (М. С.) 3. Темаш даржош, вовшашна «цIур-цIур» деш, тIекхиссало уьш, шайна хетарг бакь ду бохуш, вуьш тешо гIерташ. 4. Хьайна ма-товв, йоьшур ю-кх ахь хIинцца хIара. (Хь. С.) 5. Тамехь а, говза а, гуттар а ша ма-лаккхара, Димаев Iумара лерина пондар локхуш хезара магнитофонехула. (Н. М.) 6. ЖIаьлин гуй а цIеста ду бохуш, дуьйцу захало. (*Кица*) 7. Хьаьжмурда ма баххара, Iаь хьа-лахьаьдира. (Х-А. Б.)

Шардар 210. Схьаязде, оьш-оьшучохь сацаран хьаьркаш а хIиттош, даран суьртан тлетухучу предложенешна кIел нийса сиз, даран суьртан латтамашна кIел ситтина сиз а хьокхуш.

1. Да велча ва санна глийла ша терсаш гоьзанца лаьтташ бу и Сурхон ва гила. (Н. Ф.) 2. ХIара хьеший цIенкьа тийсинчу куза тIехь Iара чучча когаш а боьхкина боккха го а бина шайн дагахь хIинцца шаьш хIума йиьна девлча дIагIор шаьш бохуш. (С. Б.) 3. Кханий-кханий диканиг хир бохуш даим дикане сатуьйсусуш дог паргIатдохуш чекхдала мегахь ду-кх хьо сан дахар. (М. Я.) 4. ТIаьхьо дохк дукьделча шура кхагарйоьлча санна молханан хьожанна тIуьна кьахь хIоьттира. (М. С.) 5. ЙоIа дуьхьало йина боху гIур яц ша цуьнга аьлла. (М. М.) 6. ХIинцца иза хих чIара санна вулуш лаьттара цехан дерриге а хьолах. (Н. М.)

Шардар 211. Тадамийн метта даран суьртан тлетуху предложенеш ялае.

1. бохуш, волавелла лелара воккхастаг.
2. аьлла, дов дира дас клантана.
3. бохуш, тхо лехо глертара иза.
4. аьлла, дийцира цо иза тхобга.

Шардар 212. Яздаза дитина элпаш а, запятойш а хлиттош, схъаязье. Даран суьртан латтамашна клел ситтина сиз, даран суьртан тлетухучу предложенешна клел нийса сиз хьакха.

1. Мелхо а, сайн ницкъ ма-кхоччу со цуьн... глуплакх тодан глртира. (Н. М.) 2. Дадас дов дина-кх коьртахь йовлакх а доцуш гучу хлунда яьлла аьлла. (М. С.) 3. Наха ма-вийццара тлех хаза а хь...къал долуш а карийна цунна Хьасан. (Н. Ф.) 4. Ткъа Шулик жана луналла до ша бохуш жана гондлахьашхула кхерста долалора. (Х-А. Б.) 5. Яздархочунна ша яздина жайна нанна бер санна дукх...дешаш хуьлу. (С. Б.) 6. Йочана ях...елча доьлху догла санна гийла йоблхура иза. (С. К.)

Шардар 213. Оьш-оьшучохь запятойш а хлиттош, схъаязде. Хьалхара кхо предложени синтаксически талла.

1. Товсолтина хьалхе дуьйна а ма хетара иза иштта хир ду аьлла. (М. С.) 2. Хлокху стага цкъа лехий вай лам тлехь боккха тамаша гойтур бу ша аьлла. 3. Со цига длакхьачначу хенахь кешнийн кертахь сайна Майрбек ца тосавелча билгал и оцу къуба чохь хир ву аьлла тешна а волуш чувахара со. (М. Я.) 4. Виь стражник Дудина гонах а ваьлла Хьабьиб хьалха а волуш кех бовлуш бокхучу Дудагларна ца ялош йолу Петламат дуьхьалкхийтира (С. Б.)

Шардар 214. Предложенешна юккъера схъаязье цкъа хьалха хенан тлетухучаьрца йолу чолхе предложенеш, шозлагла даран суьртан тлетухучаьрца ерш.

1. Лох-Беташ мича вахана хлунда ца хаьа бохуш, юьртда а чехийна, длабахана уьш. (М. Я.) 2. Мусас, оьглаз а вахана, лата воллуш санна, дов а доккхуш, дуьхьало йина, зуда ялор яц ша аьлла. (Н. Ф.) 3. Цкъа а къан ма лойла хьо аьлла, йина йолуш санна, каде хьийзаш Гуьлджан а яра. (М. Я.) 4. Шен жима расха дин хьацарна лийдалуш, ша уьйтли ма хлоьттира цхьа каде ва бере (Н. Ф.) 5. Айхьа Асхьабана яахлума мосазза йо, жим-жимма и хи тухур ду ахь цунах. (И. Г.) 6. Цунна уллохь мел ву, хлара кхеро цхьа а экха дацара. (И. Г.) 7. Экзаменашна кечлуш, буьйсанна охьа ца вуьжуш со хьевелча, байн ког бокхуш, чу а йогий, суна дуьххьал охьахуу нана. (А. Д.)

Шардар 215. Схъаязде. Тлетухучу предложенешкахь лаха коьрта меженаш.

1. Товсолтина оьрсийн хуьучул Анна Львовнина нохчийн мотт а хаьара. (М. С.) 2. Со ара вала хьо бехке вац суна. (Н. Ф.) 3. Чохь сурт а гур ду аьлла, шера къагийра цо хедар. 4. Стелахьаштиг туйхира, дуьне иккхича санна, члогла. (С. К.) 5. Шен ницкъ мел кхочу, хьалаихира иза со лаьттаху метте. 6. Исс эзар клур болуш, йоккха юрт хилла иза. (Н. Ф.) 7. «Ций ма клезиг доглу хьох?» – аьлла, хаьттича, шен са ма-дарра доглу шех ций, аьлла хьозано. (Кица)

Шардар 216. Тадамийн метта тлетуху предложенеш ялае. Коьртачарна чохь уьш шайх йозучу меженашна клел сиз а хьокхуш, длаязье.

1. аьлла, йиш йобхна хьийзара сан накьост.
2. мел... хьо цига длаглахь, сарале длакхочур ву хьо.
3. аьлла, беа бара и некъ.
4. мел..., члогла тасавелира иза цу диттах.

Шардар 217. Яздаза дисина элпаш а, запятойш а хлиттош, схъаязье. Бараман латтамна клел ситтина сиз, бараман тлетуху предложенешна клел нийса сиз хьакха.

1. Дийцина ца валлал дукха а, чолхе а гленаш гуш сахуьл...нга велира иза. (Х-А. Б.) 2. Баьргийн нур дай...л сирла богура малх. 3. Хлокху дуьнен чохь кхин диканиг хир дуй те аьлла, хазахийтира нанна шен клант цла веьча. 4. Мацваларний, вузарний юккъехь миж...рг биллал бен меттиг яц. (I. X.) 5. Кхин цкъа а наб йоглур а яц аьлла, наб йина глаетт...нера иза. 6. Баьргнеглар тоххал бен зама ца ел...ра иза цуьнга хьобжуш. (Н. М.)

§ 53. Бахьанин тлетуху предложенеш

Коьртачу предложени чохь дуьйцуш долчун бахьана гойтуху тлетухучу предложенех **бахьанин тлетуху предложенеш олу**. Цара жоп ло **хлунда? хлун бахьана долуш? мича бахьанина?** бохучу хаттаршна. Уьш коьртачарах длахутту **хлунда аьлча, бохуш, аьлла** бохучу карарчу хуттургаша. Царах хьалхарчу хуттурган меттиг – тлетухучу предложенин чаккхенгахь. Масала: **Вайх цхамма цхьа жовхлар лачкьийна, хлунда аьлча вайн да хьекьал долуш стаг вара, вай кхааннан цларах цхьацца жовхлар бен дуьллур дацара цо дла**. (Н. Ф.) **Сох нах буьйлу хир бу, со лакха кхоссавелла бохуш**. (С. Б.) **Юха а, цуьнца чохь болу ши уьстагI кхералур бу-кх аьлла, ладийра Хьаьжмурд**. (Х-А. Б.) Бахьанин тлетуху предложени коьртачу предложенин сказуемех йозуш хуьлу.

Хьовса тлаьхьарчу чолхе-карарчу предложенин схемага:

Юха а ладийра Хьаьжмурд, (коьрта предложени)
хлунда?
цуьнца чохь болу ши уьстагI кхералур бу-кх
аьлла (бахьанин тлетуху предложени).

Синтаксически толлур вай иза:

Коьртачу предложени чохь: **ладийра** (хандешан цхьалхе сказуеми); **ладийра мила?** – **Хьаьжмурд** (маьнин подлежащи); **ладийра маца?** – **юха а** (хенан латтам).

Тлетухучу предложени чохь: **кхералур бу-кх** (хандешан цхьалхе сказуеми); **кхералур бу-кх хлун?** – **ши уьстагI** (грамматически подлежащи); **муьлха ши уьстагI?** – **цуьнца чохь болу** (причастин карчамах кхоллабелла бертан къастам); **аьлла** (тлетуху предложени коьртачух длахутту карара хуттург.)

Шардар 218. Схьаязде. Дийца, коьртачу предложенийн муьлхачу меженех йозуш ю бахьанин тлетуху предложенеш.

1. Дешархо! Со дог-йовха ву, ахь сайца клеззиг зама а йойуш, кху хабарийн кхел йийр ю аьлла. (С. Б.) 2. Паччахьана дуьхьал болчаьрца хилла хьо аьлла, лаьцнера со (М. М.) 3. Бакьдерг аьлча, тлулгаш кхехьа хьалха иза мукъа а вацара, хлунда аьлча дукха хан йоцуш бов а ваьлла, шен доттагI Дудди волчу лулахь меттиг а эцна, ценош деш вара. (I. Г.) 4. Ас-м, цхьа сингаттам хилла виси те аьлла, сагатделла, хоьттурса. (А. А.) 5. Аьтто бала а мега-кх аьлла, хлара некъ хаьржира ас оцу шинах. (I. Г.)

Шардар 219. Схьаязде. Билгалъяха бахьанин тлетуху предложенеш. Тидаме эца **хлунда аьлча** хуттургаца бахьанин латтамаш а хилар.

1. Дика оила йина кланта, Турпалх къахеташ, хлунда аьлча садалар цуьнан клезиг хилла дела (Н. Ф.) 2. Масала, хилахь, и вониг хьуна хила мега хьуна, Юсуп, хлунда аьлча хьо цу паччахьаша хлоттийна эла хиларна. (М.М.) 3. Хлусамнаноша хи луьйранна хьалххе дахьара, хлунда аьлча, цкъа-делахь, хи шийла хуьлу дела, шозлагла-делахь, цлена хуьлу дела. (I. Г.) 4. Суна хетарехь, иза инженерех массарал а хьалхе глоттуш вара, хлунда аьлча со мел хьалхе глаеттича а, иза вижина а волуш, аравала аьтто ца баьлла сан. (Н. М.) 5. Шуьший а ваха, ца хаьа суна, тахана де ду я буьйса ю, хлунда аьлча со кху эвлара а вац. (Н. Ф.)

Шардар 220. Схьаязде. **Бохуш, аьлла** бохучу хуттургашца йолчу кхечу тлетухучу предложенех къастае бахьанин тлетуху предложенеш.

1. Хлара йол-м, шен да цла веана аьлла, елира хелха. (Н. Ф.) 2. Тлаккха Кульдевича Мирзе Банога хаттийтира, шайн жлаьлеш чудохка меттиг хир яц техьа аьлла. (С. Б.) 3. Цунна тле

селхана буса мотт бахъаш стаг веанера, орцара жимчу клотарара Хонмурд волчохъ буйса яккха чубирзина обаргаш бу аьлла. (С. Б.) 4. Со нелар тлехъа, меттах а ца волуш, хлун дича бакъахъа хир дара теша бохуш, лаьттара. (А. Д.) 5. Той дладирзича а, длавоьдуш ца хилла Мохъмад, буйса ларйо ша бохуш. (Н. Ф.) 6. Амма шен дагахъ ойланаш йора цо, дитта тлера охъа муха йоьжна и елла къиг бохуш. (І. Г.) 7. Йоза ца хаъа аьлла, со дла ца ийци-кх. (М. С.)

Шардар 221. Схъаязье цкъа хьалха шайгахъ бахъанин латтамаш болу цхьалхе предложенеш, тлаккха – бахъанин тлетухучу предложенешца йолу чолхе-каранаш.

1. Тхешан да дагавагIац суна, нана кхелхина хан билгалъян а хаац, хлунда аьлча сан даго и кхалхар цкъа а тIе ца эцна дела (М. М.) 3. И шиъ хьошалгIа йоьдуш хила тарлора, хлунда аьлча йолана тлехъ цIарул-цIен гуьржийн басмин коч яра, кога буйьхина цIен клархаш, коьрта тиллина баьццара йовлакх дара. 3. Ша тешаме хиларе терра, цуьнан белш тохаелира, цуьнан богу бос дикка хийцабеллера. (С. Б.) 4. Ша кхарна хIинца а дика ца го те аьлла, иза кхин а цхъа-ши гIулч юккъе хилира. (М. С.) 5. Хьо воглур ву бохуш, хазахеташ бара дояркаш. (І. Х.) 6. Хьо кхойкхуш ву аьлла, схъавеана ву со-м. (Н. Ф.)

Шардар 222. ТIадамийн метта бахъанин тлетуху предложенеш ялае.

1. Цунна хаале, дIагIо кхузара, ... аьлла, аьшнаш вийр ву хьо цо.
2. Амма со тхан дас цIахъ сецаво, ... бохуш.
3. Ас плащ тIеюьйхира, хлунда аьлча
4. бохуш, арадовла кеч а делла, Iаш дара тхо.
5. аьлла, вуьйхира Ахъмад.
6. Цунна ас са ца гатдора, хлунда аьлча

Шардар 223. Яздаза дисина элпаш а, запятойш а хIиттош, схъаязье. Бахъанин латтамашна кIел ситтина сиз, бахъанин тлетухучу предложенешна кIел нийса сиз хьакха.

1. Девне, чIиркъе воцуш а, шайца уьйр йолуш а хиларна, берашна везара иза. (Х-А. Б.) 2. Хьуна а вац техъа в...взаш стаг аьлла бохура ас-м. (І. Х.) 3. Говраш лехка ца локхуш, хецна йит...нера некъ шайна дика гур бу царна аьлла. (І. Г.) 4. Ял схъа ца ло аьлла чу а иккхина, цо шайн лулахочу... чуьра цIеста клудал а, тиша истанг а даьхъна дагадогIура Зеламхина. (М. М.) 5. Хьо кхойкху аьлла ма даьхки тхо, юьрт... тхьамданаш. (Н. Ф.) 6. Цу кланта стражникана цергаш, и етт дIабигча ша яа шура йоцуш вуьсур ву аьлла ца йоьхк...ра, цо и цергаш йоьхк...ра, и етт ша хIора денна бажо оьхуш леларна, шена и дукхабезабелла дела цунах къаста ца луш. (С. Б.)

Шардар 224. Оьш-оьшучу запятойш а йохкуш, схъаязде. Хьалхара кхоъ предложени синтаксически талла.

1. И дIо бердах схъадеттарг шовда ду аьлла хета суна. (М. М.) 2. Доцца дийчича паччахъ вохо кечлучаьрца вара аьлла дегабаам бина лаьцна-кх со Зеламха. (М. М.) 3. Хьаьжмурдана ларвала хаар бахъана долуш велира иза оцу кхерамах. (Х-А. Б.) 4. Тховса Марижа а хьалаеана хиларна Лох-Беташ а сайна цигахъ гича хьо хьо а йисина сагатдеш хир ю-кх аьлла еара со-м Масина а лиьна. (М. Я.) 5. Аш соьга и аьлла бохуш хIара юрт а сох йоьлуш ю боху. (І. Х.) 6. Дукха хан ялале Бешто жимма меттавеара тлаккха жимма хи мелча цунна дикка чу са деара... (С. Б.)

Шардар 225. Предложенешна юкъара схъаязье цкъа хьалха даран суьртан тлетухучаьрца йолу чолхе-каранаш, тлаккха кхачаман тлетухучаьрца ерш, цул тIаьхъа бахъанин тлетухучаьрца ерш.

1. Пепакха, оьглаз а вахана, Iамарна боккха тIулг кхоьссина, иза вахарехъ шел тола воллу аьлла. (Н. Ф.) 2. Амма мох сов чIогIа хьоькхуш хиларна, Ахъмадана ца хезира иза. (М. М.) 3. Тлаккха, цхъа де тIаьхъа делча а, цхъа де хьалха делча а, хлун башхо ю уьш аьлла, дIаделира-кх ас. (І. Х.) 4. Пушмазукъа цIа веана аьлла хезна, дехъа-сехъара а нах оьхура кхаьрга. (М. М.) 5. Кхин-м хьийзор вац со Iадсалама, сан кетIе нехачух тера яц бохуш. (І. Г.) 6. Илесана хаъа хьуна, ша хлун боху. (М. М.) 7. Алхаст, шен дагахъ дехкашкара хлун гIо хир дара суна бохуш, вела а воьлуш, дIавахана. (Н. Ф.)

Шардар 226. Масдаршна клел сиз а хьокхуш, схьаязде нохчийн халкъан кицанаш. Хлора кичан маъна де.

1. Дукха дийцар дети делахь а, амма клезиг дийцар деши ду. 2. Вонна дарба хан ялар ду. 3. Суйре цийелча, кхаллар кечде, луйре цийелча, кхоллар кечье. 4. Дукха дезаро клезиг долчух а вокху. 5. Нехан даг тлера вожарал доккха хлума дац.

Хаттарш хлиттаде **дезаро, вожарал** бохучу масдаршна. Дийца, муьлхачу дожаршкахь ду и ши масдар.

§ 54. лалашонан тлетуху предложенеш

лалашонан тлетуху предложени олу коьртачу предложени чохь дуьйцуш долчун лалашо гойтучух. Цо жоп ло стенна? хлун лалашо йолуш? мича лалашонца? бохучу хаттаршна. Иза коьртачух длахутту **бохуш, аьлла** бохучу карарчу хуттургаша. Масала: *Ша а, шен вашас а йоьшур-кх аьлла, яхъара цо и книга. Ма-дарра дладийцича, уьш дика кхетар бу бохуш, дийца кечвелира иза.*

Хьовса хьалхарчу чолхе-карарчу предложенин схемага:

Яхъара цо и книга, (коьрта предложени)

стенна? я мича лалашонца?

ша а, шен вашас а йоьшур-кх бохуш (лалашонан тлетуху предложени).

Шардар 227. Схьаязде. Дийца, коьртачу предложенешкарчу муьлхачу меженех йозуш ю лалашонан тлетуху предложенеш.

1. Вежарий мел берш вежаршца бахара, тов, и гуьржийн ши айглар кьевсина боккхур шаьш аьлла. (Н. Ф.) 2. Цу юьртарчу нахера мах белла даа хлума а эчна, юха шен говрана тле а веана, кхузахь садоуш кхо дей, буьйсий доккхур ду ша аьлла, охьахиьна. (Н. Ф.) 3. Сагатделла, вайна хуучул сов тлехкетта хлумма а дуй техъа хьуна хууш а аьлла, еана со. (И. Х.) 4. Граф Воронцовс пхеа новкъа пхи стаг хьажийра Фрейтагана тле, цуьнга кхузара хьал а дийца, дерриге эскарш схъа а гулдай, Гезлойн-Гюпе кхача, Яьссица хъала шаьш клелхъарадаха вола аьлла. (А. А.) 5. Денна Дудди волчу а лестара иза, керланиг дац теша цунна хууш а бохуш. (И. Г.)

Шардар 228. Схьаязде, цкъа хьалха лалашонан латтамаш шайна чохь болу цхьалхе предложенеш, тлаккха – лалашонан тлетухучу предложенешца йолу чолхе-карара предложенеш.

1. Даьхний-хьал мел дериг хьолаца вахар, тов, эчна балор шаьш гуьржичун ши айглар аьлла. (Н. Ф.) 2. Миска нана сама ца яккхархьама, шен киснара догла схъа а даьккхина, неларна меллаша тлехховдийра цо. (Н. М.) 3. Делахь а, шена гондахъа лаьттаху кху харачойн чов хилла куралла мукъана а гур яцара техъа шена аьлла, юха а оьглазе дласахъаьжира иза. (М. М.) 4. Кульдевич веана тлехлоьттира цийна юккъехь, глехъа тептарш а гуш лаьттаху йоккхачу стоьлана, цу тлехь луйллучу шен дашо сахъта тле хъажа. (С. Б.)

Шардар 229. Тладамийн метта лалашонан тлетуху предложенеш ялае.

1. аьлла, цигахь лаьттаху нахана тлевахара Ахьмад.
2. бохуш, оцу ураме длавирзира иза.
3. Вуха а вирзина, иза кевнах чохъавелира, ... аьлла.
4. бохуш, кечам беш вара иза.

Шардар 230. Яздаза дисина эппаш а, запятойш а хлиттош, схьаязде.

1. Берриге а шен ницкъ а гулбина тl...хъа пхьаьрсаш а глортийна айвелира Мирза охъахаа дагахь. (Н. М.) 2. Вай хлин...алц лаьттинчу кху юьртан пхьохъанахь тlаьхьарчу тlаьхьенна дийца дош хилийта, цхьаклеззиг дин хьовзо воллу со клентий. (Н. Ф.) 3. Йоккхачу стага пхьерашна тле а вигна, мухлар де аьлла дети дладелла, амма муьлхачу плелгана деза билгал а ца доккхуш. (Н. Ф.) 4. Вай хлинца хлун дич... бакъахъа ду техъа аьлла хьох дагаяла еана со. (И. Х.)

Шардар 231. Предложенешна юкъара хьалха схьаязье бахьанин тлетухучу предложенешца йолу чолхе-карара предложенеш, цул тлаьхьа лалашонан тлетухучаьрца ерш. Синтаксически талла хьалхара кхо предложени.

1. Цундела кхунна гю-накъосталла а хир, колхозана гуллакх а хир аьлла, ас кхуьнца сайн хьелий хийцина. (I. X.) 2. Церан кхайкхам бахьаш веана со шу долчу вайн эскаре язло аьлла. (I. Г.) 3. Цуьнан къамелана шайш реза а доццушехь, кхин ца къовсуш, цу тлехь и чекхдалийтира Анна Львовнас, дисинарг тлаьхьа гур-кх аьлла. (M. C.) 4. Со юха валлац, сайца ца текхо, хлара гали охьа а дуьллур ас, цхьана хлуманехь хьох дага а вер аьлла, чувирзира со-м. (I. M.) 5. Хожа, бляьргаш а тоьхна, доттагичун юьхье хьаьжира, кхунна ас хлун дика болх бер техьа аьлла. (H. M.) 6. Кхаа дийнахь, кхаа бусий сакьорур ду аьлла, сакьера хевшира, тов, цле йолу кура клентий. (H. Ф.)

§ 55. Бехкаман тлетуху предложенеш

Бехкаман тлетуху предложени олу коьртачу предложени чохь хуьлуш долчун бехкам гойтучух. Иза коьртачух длахутту **нагахь я нагахь санна** бохучу карарчу хуттурго. Масала: **Нагахь санна ахь и дерриг а кхочушдо-кх, оха тешаме накьост лорур ву хьо. Нагахь и кхочушдан хьан ницкъ ца кхечи-кх, тлаккха тхан дан хлума дац.**

Хьовса чолхе-карачу предложенин схемага:

Нагахь санна ахь и дерриг а кхочушдо-кх (бехкаман тлетуху предложени), **оха тешаме накьост лорур ву хьо** (коьрта предложени).

Синтаксически толлур вай и предложени.

Коьртачу предложени чохь: **лорур ву** (хандешан цхьалхе сказуеми); **лорур ву хьан?** – **оха** (маьнин подлежащи); **лорур ву мила?** – **хьо** (нийса кхачам); **лорур ву мила?** – **накьост** (нийса кхачам); **муха накьост?** – **тешаме** (бертан къастам).

Тлетухучу предложени чохь: **кхочушдо-кх** (хандешан цхьалхе сказуеми); **кхочушдо-кх хьан?** – **ахь** (маьнин подлежащи); **кхочушдо-кх хлун?** – **дерриг а** (нийса кхачам); **муьлха дерриг а?** – **и** (бертан къастам); **нагахь санна** (бехкаман тлетуху предложени коьртачух длахуттуш йолу карара хуттург).

Нагахь санна (нагахь) бохучу карарчу хуттурган меттиг тлетухучу предложенин юьххьехь ю.

Шардар 232. Бехкаман тлетухучу предложенешна клел сиз а хьокхуш, схьаязде. Тидаме эца **нагахь санна (нагахь)** боху хуттург бехкаман латтамашца хилар.

Нагахь санна клена, мекхана я барцана юкъахь цхьа буьртиг а кхин ялта дуьтий, хьан горга корта схьа а баьккхина, оцу хьокхи тле буллур бу ас. (H. Ф.) 2. Цхьабакьду, нагахь санна, вайн ирсана, хлара деши хуьлий, дуьненахь балхах куьг тоха-м ца оьшу вай. (H. Ф.) 3. Нагахь ас дан гуллакх делахь, хьобца дла а воьгур ву со. (M. M.) 4. Нагахь хьуна новкъа хетахь, кхин дла дуьйцур а дац. (H. M.) 5. Нагахь со ларамаза шайшна тлехачахь, эхь хеташ, бай тле охьателар ду уьш (зезагаш). (A. C.)

Шардар 233. Бехкаман латтамех бехкаман тлетуху предложенеш а еш, схьаязде.

Кеп: **Аш иштта сайца гиллакх лаьцчахь, шуьца гиллакх лаца а хуур ду суна. – Нагахь санна аш иштта соьца гиллакх лоцу-кх, шуьца гиллакх лаца а хуур ду суна.**

1. Сий, лахдичахь, лахло, лакхадаьккхичахь, лакха а долу. (H. Ф.) 2. Хьайн дош лалашдеш хьо вацахь, чларго а лалашийир яц ахь. (Кица) 3. Тахана харц дерг ахь дийцахь, кхана цхьа а тешар вац хьох. (Кица) 4. Хьайца нах дика хуьлийла лаахь, цаьрца дика хила хьо. (Кица) 5. Хлара санна гуллакх кхин вовшех ютталахь, юха вовшахкетар вай, тешаме клентий. (H. Ф.) 6. Делахь, хьан длаваха гуллакх делахь, оха хьо сацор вац. (H. M.) 7. Шен ницкъ кхачахь, иза лекха а, куц долуш а хуьлуйтур вара цо. (H. M.)

Шардар 234. Дага а лаций, даязье бехкаман тлетухучу предложенешца йолу чолхе-карара предложенеш. Тлетухучу предложенин коьрта меженаш билгалъяха.

Кеп: *Нагахь санна ахь иза ма-дарра схьадуьйцу-кх, гIуллакх хьовгахьа ду.*

Шардар 235. Схьаязде, хьалха карарчу хенан лааме причастеш йолу кицанаш а яздеш.

1. Хезнарг гинчуьнга **ма нисде**. 2. Хьарам динарг къаьхьа Iеттийна. 3. Хазаниг хаза дац, хазделларг хаза ду. 4. Чорпо вагийнарг хина хIуп бохуш хилла. 5. Тешнабехк бинчух боьду. 6. Гинарг хезначул чIогIа ду. 7. Iеминарг **диталац**. Цакхетарг кхето хала ву. 8. Цахуучуьнца забар ечул хуучуьнца дов даккхар гIоли ю. 9. ЦадогIург дуьйцучунна **дан** вон оьшур дац. 10. ХIумма а ца ден долчо дукха дуьйцу.

(Нохчийн кицанаш)

ХIора кичан маьIна даста.
Бакьонашца чIагIде билгалдаьхначу дешнийн нийсаяздар.
Барта билгалдаха лаамечу причастийн дожарш.

Шардар 236. Схьаязде. Билгалбаккха чолхечу предложенийн дIахIоттам. Тидаме эца чолхечу предложени чохь масех тIетухург хилар.

1. ТIаккха цуьнан шолгIа волу ваша вахана оцу ширачу новкъа, цигахь хIун ду хьожур ма ву ша аьлла. (Н. Ф.) 2. Шена санна, и нахана а тамаша хIунда ца хетате, массеран а багахь хIунда вац те и аьлла, хетара йолана. (М. С.) 3. Нагахь санна хьайн аьтто бели, соьга хаам бийр бу ахь, хIунда аьлча кхин хьовжуш Iан вайн йиш яц. 4. Хьуна и дицIур аьлла-м ца хетара суна, хIунда аьлча хIуманан тIалам болуш ву хьо. 5. Ас шега гIо мосазза дийхи, цо суна накьосталла а дора, ас шена баркалла мосазза эли, «доккха хIума дац» а олур.

Шардар 237. Цхьалхечу кхаа предложенех чолхенаш а кхуллуш, схьаязде. Церан дIахIоттам схемашца билгалбаккха.

Кеп: *Суна хета. И чолхе шардар цуьнга кхочушдалур дац. Цо параграф тIера бакьо ца Iамийна. – Суна хета, и чолхе шардар цуьнга кхочушдалур дац аьлла, хIунда аьлча цо параграф тIера бакьо ца Iамийна.*

1. *Аькха ялтийн аренашка иза дена тIаьхьавоьду. Цунна шийла хи хьора цо. Иза дена хазахетара.*

2. *Цо соьга кехат даийтира. Хьо цаьрга веанера. Шуьшиь талла лийлира.*

3. *Нурдин схьакхечи. Хаам бира собранин председатело. Массо а цо олучуьнга ладогIа севцина бара.*

Шардар 238. Предложенешна юкъара схьаязье масех тIетухучуьнца йолу чолхе-карара предложенеш. Церан дIахIоттам схемашца гайта.

1. Тхойшиь цIа мича хена кхочур, ца хаьа суна. (С. Б.) 2. Цундела хьанна хаьара, сов лерина юрт а гуIийна, кхуза вогIуш верг мила ву а, и хIунда вогIу а. (М. М.) 3. Цигахь йийцира ас дуьххьара сайн бакьйолу цIе а, со мила ву а, айса лелийнарш а. (М. С.) 4. Алахьа, муьлха ю хьан лозу меже, алахьа, мел чIогIа лозуш ю и. (А. С.) 5. ЧIерий дукха долу меттигаш а, муьлха чIерий маца лецало а, хаьара цунна. (Х. С.) 6. Со нохчо ву..., цигахь, хаттий, къастаде сан цIе хIун хилла, со хIун стаг ву. (М. С.)

Шардар 239. Схьаязье предложенешна юкъара масех тIетухучуьнца йолу чолхе-карара предложенеш. Оьш-оьшучохь запятойш яхка.

1. Хаац дера суна-м цара сайх хлун лачкъадо а я хлунда лачкъадо а. (М. Я.) 2. Лома-юъртахъ ишкол йилла а кечамаш бара беш. ІелагІеран хиллачу дакхийчу цІеношна ремонтш яра еш хъехархой богІур бу аьлла гІалара деана кехат а дара. (І. Г.) 3. Товсолта волчу хІинца шеца мила вига те цо лору верг мила хир вара те я ша гІо те бохуш ойла йора цо. (М. С.) 4. Дийцира цо ГойтІахъ штаб а йиллина нохчех вовшахтухуш ЦІен Эскар ду бохуш. (І. Г.) 5. Дош айкх ду. Стага ша мила ву а мел ву а дуьйцу шен дашехъ. (Н. М.)

Шардар 240. Дага а лоцуш, лахахъ билгалбаькхинчу дІахІоттамца дІаязье чолхе-караара предложенеш. Запятайш яхкаран тидам бе. Церан дІахІоттамех лаций барта кхетам ло.

Шардар 241. Оьш-оьшучу запятайш а хІиттош, схъаязде. Синтаксически талла хьалхара кхо предложени. ХІиттае царан схемаш.

1. Тлакха хиъна иччархочунна ша мел къонаха ву а шен мел хьуьнар ду а. (Н. Ф.) 2. Шена хІун кхерам бу а шен мостагІ мел гергахъ ву а ца хууш набарна хьегІаш Іара къена аьрзу. (Х-А. Б.) 3. Махкахъ шел майра а ницкъ болуш а мила ву хьожур ву ша аьлла говрахъ лела араваьлла хилла цхъа стаг. (Н. Ф.) 4. Ас дуьйцур ду хьуна и кедаш хьан мелла. (Н. Ф.) 5. Хьайга хІунда кхайкхина хайий хьуна накъост Баштиров? (М. С.) 6. Тахана хуур долуш ду мехкарийн мел дог дика до комаьршачу нана-лаьтто. (М. М.) 7. Йишин бІаьра а хьаьжна цунна и муха хетар ду ца хууш сецира Нурседа. (М. С.)

Шардар 242. Барта билгалъяха чолхе-караара а, чолхе-цхъаьнакхетта а предложенеш.

Ма-йоггІу хаьккина говрахъ веана схъахІоьттира Рамзан. ТІегулбелира цунна майданахъ берш. Оцу сохъта маьхъарий девлира.

Иштта дегнаш ира-карахІиттина уьш гуш там хиллачу Рамзана хьалалецира кІайн кехат.

– ЛадогІал! ЛадогІал! – Массо а дІатийра. – Асланбека хІара кехат яздина шуьга!

– Деша! Деша!

– ЛадогІа! «...Нохчийн кІентий! Тахана ваьш караэцна герз охъа ца дуьллуш, толам боккхур бу вай. ДагадогІий шуна майра Іассир муха летта, къонахий муха леш хилла? – ондачу озаца доьшура Рамзана. – Халкъан иллеш тіехъ буьйцучу Кавказерчу турпалхойн сий довр дац цкъа а!

Нохчийн кІентий! Цу майрачу турпалхоша шайн маршонехъа санна, дІабахъа беца вай а кьийсам,... ткъа вайн вешан сил мерза ю паргІато, машаре дахар».

– Нийса боху! Нийса боху! – маьхъарий девлира.

(І. Гайсултанов)

ХУТТУРГАШ ЙОЦУ ЧОЛХЕ ПРЕДЛОЖЕНИ

§ 56. Хуттургаш йоцчу чолхечу предложених лаьцна юкъара кхетам

Цхъаьнакхетаран а я карара а хуттургаш а йоцуш я хуттургийн дешнаш а доцуш, еккъа цхъана эшарца цхъаьнакхеттачу цхьалхечу предложенех лаьтташ йолчу чолхечу предложенех *хуттургаш йоцу чолхе предложени олу*. Масала:

цхьалхе предложенеш

Малх дикка лакхабаьллера. ХІинца а йохъялаза яра.

чолхе-цхъаьнакхетта предложени

Малх дикка лакхабаьллера, амма хІинца а йохъялаза яра.

хуттургаш йоцу чолхе предложени

Малх дикка лакхабаьллера, хӀинца а йохъялаза яра.

Шардар 243. Цхьалхечу предложенех хуттургаш йоцу чолхе предложенеш е. ДӀаязье уьш.

1. Стигланаш йоьлхур ю. Латтанаш лелхар ду. Халкъан кӀант херлур вац гергарчу халкъах. 2. ПӀома а валийта. Лаьттах а волийта. МостагӀ вай вуьтур вац хьомечу махка. 3. Кьомана сийлахь ду кьонаха кьастар. Дикчу ден дог доьлу, дика кӀант кхиьча. 4. Тайпанна томмагӀ ду кӀанта юкьястар. Южур ю стеган цӀе атта некъ лиьча. 5. И вара кьонахех хилларг. И вара сийлаллин сий довза ваьхнарг. (Н. Ф.)

§ 57. Хуттургаш йоцу чолхечу предложенешкарчу цхьалхечу предложенийн маьнаш а, сацаран хьаьркаш хӀиттор а

Хуттургаш йоцу чолхечу предложенешкахь йолчу цхьалхечу предложенийн тайп-тайпана маьнаш хуьлу:

1. Нийсачу кхачаман маьна:

Суна-м моьттура (хӀун?) луйьрре уьш цигара новкъа бевлла.

Нийсачу кхачаман маьнехь ю шолгӀа предложени. Иштта кхоллаеллачу хуттургаш йоцу чолхечу предложенехь цхьалхечу предложенешна юккье сацаран хьаьрк ца хӀоттадо.

2. Хенан маьнехь: ишттачу предложенехь цхьалхечу шина предложенина юккье **тире** юьллу. Масала: *луйьре тӀекхочур ю – тхо новкъадевр ду.*

Дуста: *луйьре тӀе а кхочур ю, тхо новкъа а девр ду* (чолхе-цхьаьнакхетта предложени). *луйьре тӀекхаьчча, тхо новкъадевр ду* (хенан латтамца йолу цхьалхе предложени).

3. Дуьхьлара маьна: ишттачу предложенехь а **тире** юьллу. Масала: *Цунна совгӀат дала догӀура – иза цӀеххьана кхузара дӀавахара.*

Дуста: *Цунна совгӀат дала догӀура, амма иза цӀеххьана кхузара дӀавахара* (чолхе-цхьаьнакхетта предложени).

4. Бехкаман маьнехь: ишттачу предложенехь а **тире** юьллу. Масала: *Сихлой хьо – дерриг а дицлур ду хьуна.*

Дуста: *Нагахь санна сихлой хьо, дерриг а дицлур ду хьуна* (чолхе-карара предложени). *Сихлахь, дерриг а дицлур ду хьуна* (бехкаман латтамца йолу цхьалхе предложени).

5. Таьхьалонан маьнехь: ишттачу предложенехь а **тире** юьллу. Масала: *Чохь лаьржа яра – ас лампа латийра.*

Дуста: *Чохь лаьржа яра, цундела ас лампа латийра.*

6. Бахьанин маьнехь: ишттачу предложенехь **шитӀадам** буьллу. Масала: *Ас лампа латийра: чохь лаьржа яра.*

Дуста: *Ас лампа латийра, хӀунда аьлча чохь лаьржа яра* (чолхе-карара предложени).

7. Хуттургаш йоцу чолхечу предложенешкахь цхьалхечу предложенешна юккье **запӀагой** юьллу, нагахь санна церан вовшашца чӀогӀа уьйр елахь, уьш дукха яьржина а яцахь. Масала: *И хьун сенъелла лаьттара, иза бӀаьстенан шийлачу мохо гӀийла лестайора.* (С. Б.)

8. Хуттургаш йоцу чолхечу предложенешкахь цхьалхечу предложенешна юккье **запӀагойца тӀадам хӀоттабо**, уьш вовших кӀезиг йозуш а, чӀогӀа яьржина а, кхачаме маьна долуш а елахь. Масала: *Шега и аьлча, Залуьба шек а ца елира: и чӀогӀа реза яра шега далун хьошалла дан, ладатехь ша и дан декхарийлахь йолу дела.* (С. Б.)

Шардар 244. Схьаязде. Билгалдаккха хуттургаш йоцу чолхечу предложенешкарчу цхьалхечу предложенийн маьна. Барта схьадийца, сацаран хьаьркаш хӀунда хӀиттийна.

1. Сту бели – жижиг, ворда юьйхи – дечиг. (*Кица*) 2. Ас бохург дахь, лелар ву хьо, сан лаам бохош хили – велла хьо. (Н. М.) 3. И кхетам хили – паргӀат вехар ву, ца хили – гӀайгӀа луйьшур ю. (Н. М.) 4. Хьуна ма моттийла хьуна нохчийн ладат ца хаьа ала со гӀерта. (С. Б.) 5. Малх ца гора: ерриг стигла дӀалаьцнера шерра дӀасаяьржинчу мархаша. (М. С.) 6. Наха лорура кӀант – дас цунах дозалла дора. 7. КӀентан кара кхалларан юьхк охьаюьйжира – кӀорнино иза сихха дӀахьаллира.

Шардар 245. ДӀадеша. ЗапӀагой, тӀадам-запӀагой хӀотторан бахьана а и хьаьркаш цадахкаран бахьана а схьадийца.

1. Со дахарх кхоьру я ца кхоьру хаац суна. (Н. М.) 2. Суна-м моьттурса доттагI ас лехна. (Н. Ф.) 3. Суна а ца моьтту хьо мелла а сайца реза хир вац. (С. Б.) 4. Вашига ма алалахь хьайн шед яйна. (М. М.) 5. ПетIамат чехконца иккхире хIургон тIера охьа, цуьнан шийла мохь белира Дудех бIаьрг кхетча; цуьнан бIаьргаш хьерайла гергаяхча санна, кьаьрзира; цуьнан жима дегI цкьа йовхо, тIаккха шело етталуш, чехконца дего доладелира; цуьнан тайп-тайпана хийцалуш лаьтта бос тIаьххьара а овкьаран босе бирзира, хIара луьрачу цIогIанца кех бевлла дIабирзинчу ДудагIарна тIехьаьдира. (С. Б.) 6. Корал араьхь гIийлачу узамца тийна хьегIаш ножан хьун лаьттара, цуьнан дуькьачу гIа юккьехь набарна дIатийна дийшина олхазарш а дара. (М. М.)

Шардар 246. ДIадеша. Билгалъяха хуттургаш йоцу чолхе предложенеш. Йийца цаьргяхь сацаран хьаьркаш дахкаран бакьонаш. И хьаьркаш тидаме а оьцуш, схьаязде.

1. Арахь гIеххьа Iаьржа яра. Стиглахь нагахь гуш седарчий а дара. Байн хьоькхуш мох а бара, цо хазош юьрта йистехь а, эвла юккьехь а летачу жIаьлийн гIовгIанаш а яра, нагахь хезаш берийн маьхьарий а дара...

2. Малх делкьал дикка тIехьиккхинера, цо соьналла яйина меттах а ца хьовш лаьттачу стиглара мокха мархаш евда гуш яцара...

3. Цу кертара чарташ тIелата кечдинчу эскарх тера дара; цу чарташна нийсса хьалха, сехьахьа, кертана сов гена доцуш, ах дахка а делла лаьтташ цхьа дечкан лоха чурт гора.

(С. Бадурев)

Шардар 247. Оьш-оьшучохь сацаран хьаьркаш а докхуш, схьаязде хуттургаш йоцу чолхе предложенеш.

1. Жима йоI наб кхетта яцара цуьнан чIогIа ког лозура. (М. М.) 2. Цуьнан юьхь ирIеллера цуьнан бIаьргаш вуьшта болчарал а бакхий хиллера цуьнан бос ширделлачу ахьарал мокха бара. (С. Б.) 3. Горгали бекар бу бераш шайн-шайн классаш чу довдур ду. 4. Сих-сиха ша туьйсуш, гIулч шуьйра йоккхуш, охьанехьа уьду са сиха Орга паргIато лоьху цо. (С. К.) 5. ХIетте а кьамел ма деара йоI юхаяьлла хиларх дог Iаьвжина, вухавахара и, оцуьнан бахьанех а ца кхуьуш. (М. С.) 6. Цо сихха лампа латийра чохь серлаелира. 7. ГIадвахана куьйгаш вовшехьхьакхийра Данилбека тахана билггал цхьанхьа кхойкхур ву. (I. Г.)

Шардар 248. Бахьанин тIетухучу предложенешца йолчу чолхе-карарчарах хуттургаш йоцу чолхе предложенеш а еш, дIаязде.

1. Накьостий болчу ваха дог ца догIура, хIунда аьлча араьхь хьоькхуш шийла мох а бара, тIедогIуш дерз а дара.

2. Тховх чехк ладар долура, хIунда аьлча тIейиллина гериг меттахьхьайнера.

3. Тахана хьалххе гIатта дезара, хIунда аьлча дешархой Iуьйрре асар дан буьгуш бара.

4. HeI меллаша дIаеллаелира, хIунда аьлча диллинчу корехула мох хьаькхире.

5. Черми чуьра хи довха дара, хIунда аьлча сарралц малхехь лаьттинера иза.

Шардар 249. Лахарчу предложенеш хуттургаш йоцу чолхе предложенеш а еш, схьаязде. Тидаме эца сацаран хьаьркаш дахкаран бакьонаш.

1. Дитташа зазадоккху зама яра, цундела лайн басахь яра бошмаш.

2. Сарралц бешахь кьахьоьгуш ваьллира со, цундела кIад чIогIа веллера.

3. Светофоран цIен лампа летира, цундела машенан севцира.

4. Йоккха перемена дIайолаелира, цундела уьйтIахь дешархойн гIовгIанаш евлира.

5. Хи дистина догIура, цундела дехьаволийла дацара.

6. Чохь гIеххьа шелIеллера, цундела ас neI тIечIегIира.

7. Хабарна говза вара Хьасан, цундела цуьнга массара а ладугIура.

МАТТАХ ЛАЬЦНА ЮКЪАРА ХААМАШ

**§ 58. Мотт а, цуьнан маьна а, коьрта билгалонаш а.
Меттан илманан дакъош а, церан маьнаш а**

1. Мотт адамийн дахарехь ца хилча ца торуш болу юкъяраллин нуьцкъала а, хъекъалан а гирс бу.

Юкъяраллин дахар а, къахъегар а бахъанехь кхоллабелла а, кхуьуш схъабеана а бу мотт. Адамийн дахар а, говзалла а, илма а, культура а – адамашна а, юкъяраллина а оьшуш дерг дерриге а кхио гло динарг мотт бу. Мотт а, оила а, кхетам а, хъекъал а члогла вовших дозуш ду. Вешан оила а, дагахь дерг а вай дладуьйцу маттаца. Мотт ойланан деги ду, ткъа оила меттан сурт ду. Хлума хааран а, хлуманех кхетаран а ойланех **кхетам** олу, ткъа адамийн дахар а, кхин-хъегамах а, лаламах болчу кхетамах **хъекъал** олу. Доцца аьлча, хъекъал хлуманех вайн болу кхетам бу.

II. Дуьненахь къаьмнийн меттанаш лаламат дукха ду, илманхоша дерриге а дуьненахь 3000 сов къоман мотт лору, кегий, дакхий къаьмнийн меттанаш лерича. И меттанаш, вовшашна герга а, вовших тера а хиларе хъаьжжина, меттанийн тобанашка декъало. Хлора меттан а, ур-атталла вовшашна герга долчу меттанийн а тлехь, тайп-тайпана башхаллаш ю. Уьш вовших къаьста меттан дешнашца а (лексикаца), цуьнан грамматикаца а. Вовшийн гергара хиларе терра, славянийн меттанийн тобана юкъа доглуш ду оьрсийн, украинцийн, белоруссийн, болгарийн, полякийн меттанаш, ткъа вайнехан меттанийн тобана юкъадоглуш нохчийн, галглайн меттанаш ду. И меттанаш хлора къоман а, халкъан дахаран а, мехкан а, церан гиллакх-амалийн а башхаллашка хъаьжжина кхуьуш хилла. Хлора къоман а уггаре а мехалчу а, коьртачу а билгалонех хьалхарниг цуьнан мотт бу.

III. Меттан илманан (языкознанин) коьрта дакъош ду: 1) лексикологи, 2) фонетика, 3) грамматика, 4) йозанан теори. Лексикологича юкъайоглу семасиологи (семантика), фразеологи, диалектологи, лексикографи, этимологи. Грамматикана юкъайоглу морфологи а, синтаксис а. Йозан теорина юкъайоглу орфографи а, пунктуаци а. Орфографи морфологин буха тлехь, пунктуаци синтаксисан буха тлехь длахоттош ю.

Меттан илманех **языкознани** (**я языковедени**) олу. Меттан дешнаш (лексика) ламочу илманех **лексикологи** олу. Дешнийн члагиделла (фразеологически) цхъаьнакхетарш ламочу илманех **фразеологи** олу. Словараш хиттор ламочу илманех **лексикографи** олу. Дешнийн схъадовлар ламочу илманех **этимологи** олу. Меттан диалекташ ламочу илманех **диалектологи** олу. Къамелан аьзнийн илманех **фонетика** олу. Дешнийн форманаш а, къамелан дакъош а ламочу илманех **морфологи** олу. Дешнийн цхъаьнакхетар а, предложени а ламочу илманех **синтаксис** олу. Меттан законийн илманех **грамматика** олу. Дешнийн нийсаяздаран бакъонех **орфографи** олу, ткъа йозанехь сацаран хъаьркаш хитторан бакъонех **пунктуаци** олу. Меттан илманан дакъа ду дошххоллар (словообразование). Дешан латтам а, дешнаш кхолладаларан кепаш а ламочу илманех **дошххоллар** олу.

IV. Юкъяраллин дахарехь, адамийн ойланан а, кхетаман а, хъекъалан а хазна хиларе терра, мотт адамийн уьйран а, кхиаран а, кхийсаман а гирс бу. Юкъяраллин дахарехь хийцамаш хиларца цхъаьна буьйцучу маттаца а хуьлу хъакъболу хийцамаш. И хийцамаш меттан дешнашкахь (лексикехь) хуьлу. Дахаран аглонаш хийцайларца меттан дешнаш а хийцало. Цхъадолу дешнаш ширло, цхъадолу дешнаш керла юкъадовлу. Дешнаш ширдалар шина кепара ду: 1) дахарера длаевллачу хлумнийн цлараш ширло, шайх **историзмаш** а хуьлуш, масала: *пурстоп, цуьхлар, сардал, мажар*; 2) дахарера длайовлаза йолчу хлуманийн цлараш ширьяла а тарло, шайх **архаизмаш** а хуьлуш, масала: *кхиэлахо* (судхо), *амалт* (тешийна дитинарг), *оьс* (пхи цлов), *мескат* (цлоканан тай шеца хадо гирс), *сетал* (отвертка).

Цхъадолу дешнаш керла юкъадевлла, шайх **неологизмаш** а хуьлуш, масала: *космос, космонавт, летчик-космонавт, дошам, керлахо, аьргалла, клаже, гулар*.

Бакъду, меттан дукхахдолу дахаран дешнаш биеннаш, эзарнаш шерашкахь а ца хийцалуш, меттан коьрта хазна ларъеш ду, масала: *хи, латта, ялта, хьун, беш, некъ, адам, болх, хала, атта, цлена, хаза, дика, цхъаь, шиъ, кхоъ, со, хьо, иза, тхо, вай*, иштта дуккха а кхидолу дешнаш а.

Октябрьски революци хиллачул тлаьхьа, юкъяраллин дахарехь хиларе хъаьжжина, бакхий хийцамаш оьрсийн а, иштта вежараллин кхечу халкъийн меттанийн дешнашкахь а хилла, дуккха а дешнаш ширдаларца юкъара дладовлуш а, юкъяраллин дахаран керлачу длахоттаме хъаьжжина, дуккха а керла дешнаш юкъадовлуш а.

Шардар 250. Лакхахь вай ялийнчу параграфан текстан план хлоттае, дла а язье. Цу планаца цуьнан чулацам схъабийца.

Историзмаш, архаизмаш, неологизмаш къестош, шайгара масалш даладе. Меттан а, кхетаман а маыний, церан уйррий муха лору схъадийца шайн дешнашца.

Шардар 251. Дика тидам а беш, дладеша кху лахахь далийна газетан статьян а, халкъан барта дийцаран а, яздархочун исбаьхьаллин дийцаран а дакъош. Тидам бе, мотт а, цуьнан шира а, керла а дешнаш а хлун башхаллаш йолуш нисло. Дlаязде дакъош тетрада tle.

1. Нохчийн поэзин классикан I. Мамакаевн инзаре хаза произведенеш ю: поэмаш: «Дагалецамаш», «Нохчийн лаьмнашкахь», стихаш: «Кавказан латта», «Даге», «Сарахь Теркан тогехь», «Йоле», «Буйса ю башха», акростих «Ч. М-не», «Юкъал а буйса тlехъяьлла. Ч. М-не», повесть «Винчу юьрта». (З. Д.)

2. Нохчийн башхачу поэтан А. Сулеймановн, ешарх klorда ца еш, адамийн дегнашна хазахетар луш хаза произведенеш ю: поэма «Безаман шовда», стихаш: «Лойша суна», «lаьржа духар», «Хьо марша lойла». «Хьо яре сатуьйсу», «Ма ала соьга», «Маржа-яl, боцу ницкъ».

3. Вайн говзачу поэтан М. Гадаевн цкъа а йиц ца луш йолу исбаьхьа произведенеш ю: поэма «Тoьпан тата», «Кехаташкахь поэма», «Бэлин йиш», «Даймехкан суьрташ», «Испанхойн нана», «Китайн партизан», йолана даьккхина инзаре хаза илли «Йисите». (З. Д.)

4. Халкъан яздархочун, говзачу поэтан А. Айдамировн массарна а хазахеташ башха стихаш, иллеш ду: «Вина мохк», «Ненан мотт», «Доттагlчуьнга» (Мамакаев lаьрбин безамна), «Хьоьга», «Ирзехь», «Язделахь, Зина», «Хlай, буйса», «Юха а хьоьга», «И хьан lаьргаш», «Воккхачу стеган илли». (З. Д.)

5. Параваяьлла вевзаш волчу халкъан поэтан Ш. Арсанукаевн lаламат хаза стихаш ю: «Ненан мотт», «Нагахь хьан lо оьшуш...», «Лаяттан монолог», «Мохкбегор», «Аьрха йол», «Сан doла» (Деле дехар), иштта цуьнан поэмаш а.

II. Дуьненахь диканиг а долуш, вониг ма лаха. Диканна хьо вагlахь, дика ма эшадойла хьуна, вонна хьо вагlахь, вон ма эшадойла хьуна.

Тимаран kланта аьлла: «Хьуьлла воglу стаг тlехь lен бекъа турпала а ю, цуьнгара дечкан мукъ болу тур цloкъболтан терсмаймал а ду».

(Нохчийн фольклор)

III. Малхбалехьарчу лекхачу лаьмнашна юкъара хьалагlаьттина малх дикка лакхабаяьллера, аренаш, тогlеш шен зlаьнаршца кхалoш. Ламанийн кортошна юкъара санна, маьлхан дашо экъа хьалагlаьттира, шен нуьре зlаьнаршца оцу лаьмнийн шахъаьхна kломсарш детех а лепoш.

(М. Ясаев)

Карладаккхарна хаттарш

1. Буйцу мотт хlун ю?
2. Меттан коьрта билгалонаш муха ю?
3. Мотт стенах бозу, цуьнан уйр стенца ю?
4. Ойла хlун ю?
5. Кхетам стенах олу?
6. Хьекъал стенах олу?
7. Меттан Илманан дакъош а, церан маьlнаш а муха ду?
8. Маттехь хийцамаш муха хила тарло?
9. Адамийн дахар а, говзалла а, Илма а кхио lо стен дина?

§ 59. Литературни меттан стилаш а, церан башхаллаш а

Литературни мотт муьлххачу а меттан бакъонаш а, норманаш а къастош йолу цуьнан уггаре а лакхара форма ю.

Шен xлоттамехь цхьанатайпанара бац литературни мотт. Вайна ма-хаъара, литературни мотт бу газетийн, журналийн, радион, телевиденин, театран, пачхьалкхан учрежденешкахь буйцуш болу мотт а, исбаьхьаллин, Илманан литературан мотт а. Балхахь, дешаран заведенешкахь, ишколехь вай буйцуш болу мотт а цхъаь ца хуьлу. Цу кеппара,

цхъанатайпанара бац газетийн, журналийн, исбаъхъаллин литературан произведенийн, илманан литературан мотт а.

Юкъараллин дахаран тайп-тайпанчу аглонашкахъ буьйцучу литературни меттан тайпанех **литературни меттан стилаш** олу. Литературни меттан стилаш Iамочу илманах **стилистика** олу.

Литературни меттан стилаш тайп-тайпана ю: 1) юкъара-литературни стиль, 2) хабаран я къамелан стиль, 3) илманан стиль, 4) публицистически стиль, 5) гуллакхан стиль, 6) книжни стиль, 7) исбаъхъаллин литературан стиль.

Литературни меттан массо стилехъ а лелочу дешнех а, предложенех а, церан форманех а **юкъара-литературни стиль** олу, масала: *бIаьсте, малх, мох, гуьйре, аькхе, Ia, суьйре, Iуьйре, тахана, кхана, дашо, дато, сийна, дари, керла, шира, ваха, цIена, хаза, дика, книга, ишкол, институт, пхиъ, ворхI, со, хьо, иза, тхо*, и. кх. дI. а.

XIора дийнахъ а барта дечу къамелехъ лелочу дахаран хьолан дешнех, церан форманех **къамелан (я хабаран) стиль** олу, масала: *бахам, хьал, таро, йиш, ваша, йиша, да, нана, да-нана, тата, гIовгIа, тем, синтем*, иштта дIа дуккха а кхидолу дешнаш а.

Шакъаьстинчу маьIнашца илманан маттахъ лелочу дешнех а, терминех а, церан форманех а **илманан стиль** олу, масала: *метафора, эпитет, цIердош, хандош, дешхьалхе, лард, латтам, къастам, юххедиллар, процент, биъсаберг, кхосаберг, орам*.

Юкъараллин-политически дешнийн маттах а, цуьнан форманех а **публицистически стиль** олу, масала: *юкъаралла, халкъ, пачхьалкх, къийсам, жигара, къинхьегамхой, эвсаралла*, и. кх. дI. а. Цу стилехъ дуьйцу газеташ тIехъ а, журналаш тIехъ а, радио чухула а, телевизор чухула а, адамаш гулделлачохъ юкъараллин-политически гуллакхех лаьцна дуьйцуш а.

Публицистически стилехъ алсам пайдаоьцу халкъан хьекъалан (фольклоран) шерачу а, ирачу а дешнех а, кIорггерчу дог-ойланех, синхаамех юьзначу дешнийн форманех а, къамелан карчамех а, дешнийн чIагIделлачу (фразеологически) цхьаьнакхетарех а.

Гуллакхан къамелехъ: сацамашкахъ, протоколашкахъ, заявленешкахъ буьйцучу меттан стилах **гуллакхан стиль** олу, масала: *сацам бина, резолюци, векал, дийцаре дира, билгалдаьккхира, сацийра, къобалдира*, и. кх. дI. а. Гуллакхан стилехъ дог гIатторан а, синхаамийн исбаъхъаллица хаздина къагийна а дешнаш юкъа ца даладо.

Литературни меттан къастош ю XIара коьрта стилаш: 1) барта къамелан стилаш, 2) книжни меттан стилаш. Книжни меттан стилашна юкъайоьлху литературни меттан XIара стилаш: 1) илманан стиль, 2) гуллакхан стиль, 3) публицистически стиль.

II. Литературни меттан стилашна юкъахъ коьрта а, шакъаьстина а меттиг дIалоцу исбаъхъаллин литературан, халкъан барта поэзин стило. Исбаъхъаллин литературан стилана чIогIа герга ю халкъан барта поэзин стиль а, XIунда аьлча меттан исбаъхъаллин башхаллаш а, суртXIотторан гIирсаш а, исбаъхъаллин литературехъ а санна, суртXIотторца а, кIорггерчу синхаамца а, дог-ойланца а гуллакх деш цуьнгахъ хиларна. Бакъду, шен-шен исторически заманашка а, церан юкъараллин дахаран башхаллашка а хьаьжжина долчу дешнех пайдаэцар алсам ду халкъан бартан поэзехъ (фольклорехъ). Амма иза исбаъхъаллин литературни меттан стилан хьу йолуш ю, шеца меттан исбаъхъаллин а, суртXIотторан а хазна алсам хиларе терра.

Исбаъхъаллин литературан произведенешкахъ, адамийн дахаран гуллакхех лаьцна хаам бина ца Iаш, исбаъхъаллин вастийн (образийн), суртXIотточу гIирсийн, исбаъхъаллин башлаллийн гIоьнца дешархойн дегнашна Iаьткъа долчу кепара, дуьйцург дагах хьакхалучу кепара дика гуллакх до матто дош ду аьлла. Дешнаш нийса харжа хааре терра, дог-ойла а, синхаам а дика къасторе хьаьжжина, суртXIотторе а, къеггина, бакъ васт гайтаре а хьаьжжина, дешархочун даг тIе кхочуш хуьлу произведенийн дешнаш.

Яздархо, шен произведени реалистически ярхьама, шен турпалхой а, церан мотт а, гIиллакх-амалш а, хилла гуллакхаш а, уьш хилла а, лелла а меттигаш а, Iаламан суьрташ а, дерриге а нийса гойтуш, чекхволу. Цундела яздархочо, оьшуш меттиг хилча, шен турпалхойн къамела юкъа, цара буьйцучу матте хьаьжжина, ма-дарра долу нийсаниг, бакъдерг гайтархьама, нагахъ диалектизмаш а, ширделла дешнаш а дало тарло. Цу тIехъ шайгара йоккха говзалла гайтина нохчийн яздархоша – поэташа а, прозаикаша а: Ш. Айсановс, С. Бадиевс, I. Мамакаевс, I. Хамидовс, М. Мамакаевс, Р. Ахматовас, М. Исаевас, Ш. Арсанукаевс, З. Муталибовс, А. Сулеймановс.

Шардар 252. Дика тидам а беш, план XIоттае цу параграфан. Цу планаца схьабийца цуьнан чулацам.

Шардар 253. Дладеша газета тлера а, исбаъхъаллин литератури тлера а, нохчийн халкъан барта поэзера а лахахь далийна кегий дакъош. Къастаде, церан мотт литературни меттан муълха стилаш йолуш бу.

I. Йохъаллехь лаккхарчу гайтамашца билгалбевлла Наурски а, Урус-Мартановски а, Ачхой-Мартановски а районашкарчу цхьамогла бахамийн даъхнилелорхой.

(«Даймохк» газет)

II. Исбаъхъаллин произведенин сюжетан коърта дакъош кху кепара ду: **экспозици** (юьхъйолор), **завязка** (долор), **гюллакхан кхиар**, **кульминаци** (къастор), **развязка** (дерзор).

III. Бай-й хьокхуш Iуьйренан мох а бара, некъана дехъий, сехъий лаьттачу лекхачу дехачу аьрцнаш тлерачу юькъачу хъаннийн глеххъа глаш а лестош. Цу аьрцнаш тле йийшина йохкуш сирла-сийна стигланаш а гора, церан малхбалехъара цхъайолу агло, хъалаглерташ малх хиларна, шапалан басахь а яра. Хъаннашна юкъахь тайп-тайпанчу эшаршца декачу олхазарийн гловганаш яра хезаш. Наггахь тлехула девлла доьлхуш куьйранаш а гора.

(С. Бадурев)

IV. Уггаре а тоьлла хазалла – иза деган хазалла ю, адамаллин оьздангаллин хазалла ю. Хаа деза, хъал дарц хьовззолц бен цахилар; хазалла гуттаренна а йоций, иза сарралц бен цахилар; цлена дог, тешаме доттаггалла, лаьтта тлехь адамалла долуш хилар, адамашка болу безам – иза гуттаренна а хилар, иза доза доцуш хилар.

(Нохчийн барта поэзи)

§ 60. Синонимика стилистикан бух бу

- 1) беснеш, чишталгаш;
- 2) буц, йол, докъар, цана;
- 3) говр, дин, гила, кхел, алаша; кхез, ласпар;
- 4) кхиэлахо, суьдхо;
- 5) поэт, яздархо, прозаик, драматург.

1. Алар, яздар тайп-тайпана а долуш, гергара маьлнаш долчу дешнех **синонимаш** олу, масала: *хьекъал, кхетам, хье; хьехархо, педагог; парглато, маршо; гиллакхе, оьзда; чехка, маса, сиха; шовда, хьоста, къулла; кхор, хьормат; зайла, экъа.*

Синономийн тайпанаш, церан башхаллаш къесторах **синонимика** олу. Кхечу дешнашца аьлча, синонимаш ламочу лексикологин декъах **синонимика** олу.

Синонимаш тайп-тайпана хуьлу: 1) маьнийн, 2) стилистически, 3) юьззина, 4) фразеологически, 5) грамматически, 6) текстови, 7) морфологически, 8) синтаксически, 9) лексически.

Маьнийн аглонашца вовшех къаьстачу синонимех маьнийн **синонимаш** олу, масала: *говр, гила, дин, алаша, кхел; йовха, мела; йол, цана; маса, сиха, чехка; поэт, яздархо.*

Стилистически суртхлотторца вовшех къаьстачу синонимех **стилистически синонимаш** олу, масала: *бат* (литературни), *муцлар* (литературни дац), *бесни* (литературни, къамелан дош), *чишталг* (дог-ойла глатторан поэтически дош), *сира* (чола), *оба* (барт).

Цу масалшкахь вайна ма-гарра, синонимашна юккъера маьнийн башхонаш стилистически сутхлотторца къесто а тарло, масала: *вахь, хъада, вада; оьглазваха, вусавала.* Цу дешнашкахь маьнийн башхонаш а, стилистически суртхлоттор а – ший а нисло.

Цхьабосса маьлнаш, цхъанисса стилистически суртхлоттор а долчу синонимех **юьззина синонимаш** олу, масала: *кхаллар, бепиг; хьекъал, кхетам; шовда, хьоста, къулла; боргал, нлаьна; оба, барт; тладийна, вашийна; языковед, меттан лилманхо, меттан лилманча.*

2. Шех фразеологически цхъаьнакхетар хуьлчу синонимах **фразеологически синоним** олу, масала: *куьйгаш тлехь лелава* (дика лелава), *хъайн бат хъайгахь кхаба* (хъайн бат сацае, хьума ма дийца), *вала-ван хъаьвзира* (члогла тлевирзира, члогла лерина тохавелира). Фразеологически синонимаш коьртачу декъана барта дуьйцучу хабарехь нисло, шен маьнин башхалле хъаьжжина.

3. Морфологехъ, синтаксисехъ (грамматикехъ а) хуьлу шен синонимаш (стилистически, я маьӀнин, я ший а цхьаьний нислуш), масала: *Дешис наб ца йира буьйсанна*. – *Дешина буьйсанна наб ца кхийтира*. *Яхина агӀорйоллушехъ наб озийра*. *Яхина агӀорйоллушехъ наб кхийтира*. М. Мамакаевн «Зеламха» *цӀе йолу роман суна хазахо хийтира*. – М. Мамакаевн «Зеламха» *боху роман суна тӀех хаза карийра*. *Арахь екхна*. *Арахь малх хьаьжна*. МаьӀнин а, юьззина а, стилистически а синонимаш **лексически** ю, ткъа морфологически а, синтаксически а синонимаш **грамматически** ю.

Шардар 254. План хӀоттае цу параграфан. Цу планаца схьабийца цуьнан чулацам.

Шардар 255. ДӀадеша кхузахъ далийна дешнаш. ДӀаязде уьш, хӀора дашна синонимаш а ялош.

Маса, йовха, йохъелла, хьал, кхаллар, кхетам, шовда, ахьар, сирла, шира, жима, хаза, йоккха, стогар, говр, маьӀиг, сутара, тийна, синтем, дера, хӀусам, доттагӀ, экъа, клант, агӀо, тур, аз, кӀадъелла, текхарг, къаьхьаниг, цӀецайоккхург.

Шардар 256. ДӀаеша текстан кийсак. Шен метта синоним яло мегаш йолу меттиг къастае. ДӀаязье и, синоним а ялош.

Шен берех куралла еш воккхавехъ а, дагахъ сингаттаме волуш, дог къевллина, шен кланте хьаьжжинчохъ сеццера да. ХӀетте а, хийла лжалла хьошуш схьавогӀучу цу харачойн обарган лаьржачу бӀаьргаш чохъ довхачу хин тӀадамаш сеццера; мохой, малхой таьӀно-борзанан баса ялийнчу цуьнан юьхьа тӀехула охьа а беана, хин тӀадам обарган шаьлтан лаьржачу маьӀан макъар тӀе буьйжира.

(М. Мамакаев)

§ 61. Литературни меттан норманаш а, меттан исбаьхьаллин башхаллаш а, къамелан оьздангалла а

1. Шен хӀоттаме диллича, нохчийн халкъан мотт цхьантайпанара бац. Нохчийн меттан диалекташ а, нохчийн литературни мотт а цхьаь лара йиш яц, хӀунда аьлча литературни маттахъ дешнаш харжар а, церан дӀаалар а, церан грамматически форманаш а цхьана билггалчу бакъонашна а, норманашна а карайоьрзуш хуьлу, ткъа нохчийн меттан диалекташ-кахъ олуш долу дешнаш вайнаха нохчийн мотт шайн-шайн меттигашка оьзна буьйцуш хиларе терра, тайп-тайпана, шайн-шайна леминчу а, марзделлачу а кепара олу, хӀоранна а ша-ша эриг нийса ду а моьттуш.

Шуьйтахъ, *хӀунца* ца олуш, *хӀунца* олу, аьккхаша, *кӀудал* ца олуш, *турха* олу; цхьаболчу наха, *йиш лакха*, *шуьца*, *шуьга*, *дуьххьар*, *бӀарлагӀа*, *чийрак* ца олуш, *йиша лакха*, *шоьца*, *шоьга*, *дуьххьал*, *бӀаллагӀа*, *чийлак* олу. Литературни маттахъ *йиш лакха*, *шуьца*, *шуьга*, *дуьххьар*, *бӀарлагӀа*, *чийрик* ала деза. *Йиш* локхуш (песня) ю, *йиша* вешин *йиша* ю (сестра), *дуьххьар* цкъа а хилаза *дуьххьара* (впервые) *бохург* ду, *бӀарлагӀа* гӀалартах (призраках) олу, *чийрак* 15 минотах, *чийлак* ведарх олу.

Шуьца, *шуьга*, *шоьца*, *шоьга* нохчашна юкъахъ цу шина а кепара олу, масала, Теркайистехъ – цу шина а кепара, ткъа Ножин-Юьртан районехъ – *шоьца*, *шоьга*. Царах литературни маттахъ (грамматикехъ, орфографехъ) нийса *шуьца*, *шуьга* ду, хӀунда аьлча мукъа аз **у** кӀадлуш **уь**-не доьрзу (*шу* – *шуьца*, *шуьга*; *тур* – *туьро*, *туьре*; *хьун* – *хьуьно*, *хьуьнца*, *хьуьне*), **ткъа** **о** – **оь**-не доьрзу (*со* – *соьга*; *хьо* – *хьоьца*, *хьоьга*, *лом* – *лоьме*, *лоьмаца*).

Бакъонаш а, норманаш а ларъяр литературни меттан уггаре а мехала а, ца хилча ца торуш а йолу башхаллаш ю. Литературни меттан норманаша а, бакъонаша а цуьнан ерриге а агӀонаш юкъалоцу: барта а, йозанан а меттан тайпанаш; меттан дешнаш (лексика), церан дӀаалар, дошкхоллар, грамматика. Царах лаьцна дуьйцу грамматикан а, литературан а учебникашкахъ а, шакъаьсттинчу справочникаш тӀехъ а, орфографически а, фразеологически а, синонимийн а, дешнаш довзийтаран а словараш тӀехъ а.

2. Барта а, йозанан а литературни мотт – иза исбаьхьаллин произведенийн а, телевиденин а, радион а, газетийн а, журналийн а мотт бу, иза пачхьалкхан а, иштта культурни учрежденин а мотт бу. Литературни меттан норманаш, бакъонаш йовза а, хаа а декхарийлахъ ву хӀора

культурни стаг. Халкъан мотт шарбеш, нисбеш, цунах бакъонца литературни мотт беш гӀуллакх динарш, къахъегнарш яздархой а, лилманхой а, литературни критикаш а, гочдархой а (переводчикаш), журналисташ а (газетийн, журналийн, телевиденин, радион белхахой), юкъараллин деятельш а бу. Цу тӀехь дика гӀо до хъехархоша а. Литературни маттана юкъа ца доьлху товш доцу девне дешнаш а (вульгаризмаш), кӀеззиг бен йоцчу тобанийн дешнаш а (жаргонизмаш).

Маьница нийса догӀу дешнаш харжа а, царех предложенеш нийса хӀотто а, шен ойланаш ма-ярра дӀайийца а хаа деза. Къамелан культура ¹ мотт нийсий, хазий, оьздий бийца хаарх йозу.

3. Мотт нийса бийцаран а, нийсаяздаран а норманаш кху кепара ю:

1) **лексически** (дешнаш маьница нийса далор);

2) **грамматически** (дешнийн грамматически форманаш нийса ялор);

3) **орфоэпически** (дешнаш нийса ала хаар);

4) **орфографически** (дешнаш нийса яздан хаар);

5) **стилистически** (кхоччуш нийсий, хазий, дикий, исбаьхьа суртхӀоттошший шен ойланаш йийца хаар);

6) **фонетически** (дешнашкахъ къамелан аьзнаш нийса алар);

7) **пунктуационни** (йозанехъ сацаран хьаьркаш нийса лелор).

Нийса аларан а, яздаран а, грамматикан а, дешнаш харжаран а, стилистикан а бакъонех **литературни меттан норманаш** олу.

4. Нохчийн меттан сутрхӀотторан гӀирсаш а, исбаьхьаллин башхаллаш а хаза а, дика а нисло исбаьхьаллин литературехъ а, иштта халкъан барта поззехъ а. И башхаллаш нийса йогӀу литературни меттан, мотт нийса бийцаран, нийса яздаран норманашца.

Исбаьхьа сутрхӀотточу билгалдешнех хуьлуш йолу **гуттаренан эпитеташ** сов хаза нисло нохчийн маттахъ, масала: барзах **гила борз** олу, бацах **сийна** буц, шовданах **шийла** (я **горга**) шовда олу, сих **мерза са**, дошах **сийна** даш, малхах **дашо малх** я **нурдашо можа** малх олу, ткъа С. Бадиевс шен «Имран» цӀе йолчу дийцарехъ «**дуйненна а исбаьхьалла латтош болу сийлахъ дашо малх**» аьлла; туьрах **дуткъа тур**, **терсмаймал** **дуткъа тур**, **цӀокъболатан терсмаймал**, **дуйттаца шокъетта цӀен-горга болатан тур** олу.

Цъха хӀума кхечу хӀуманца билгалъечу **символо** дика сутрхӀоттадо, масала: хӀилла долчу стагах **цхьогал** ду олу, майра а, тӀахъаьлла а волчух **леча**, ду, майра а, нуьцкъала а волчух **лом** я **цӀокъа-лом** олу, цъха а доьналла доцчух **тодакх**, ледарчух **моша** олу, ситтиний, леллий ца волучух **гомаш** я **гомашкӀорни** олу.

Цъха хӀума кхечух тардечу дустаро хаза суртхӀоттадо, масала:

Стигланца ва йозуш, ламанца ва керчаш,
ДогӀанна язъелла мокха марха ва санна,
Ӏаьржа бода хӀоттийна, ченан кӀур гӀаттийна,
Дерриг дойх къаьстина, хьалха богӀуш бара, тов,
Шихмирзин расха дин...

Риторически (говза) **тӀедерзар** хуьлу илли тӀехъ къамел шайна тӀедерзочу говзачу дешнех, масала:

Дакъаза ма йовла, чуо меца берзалой,
Садаьлча йожур аш шен юткъа и голаш,
Дакъаза ма йовла, бос Ӏаьржа хьаргӀанаш,
Садаьлча мер аша шен Ӏаьржа и бӀаьргаш.

Дуьхьал дош ца доьхуш, шен дог-ойла гойтуш, далочу **говзачу** (риторически) **хаттаро** инзаре хаза суртхӀоттадо, масала:

Ва сарахъ суьйренца, бузучу малхаца,
Ламанийн басошкахъ попах букъ ва тоьхна,
Корта кара ва кхоьхьуш, ша гӀийла гӀелвелла,
Ойла ян хиира, тов, Харачойн Зеламха:
«Арешка дохк доьлча, аренаш ва идош,
Даккъашка дохк доьлча, и даккъаш ва цоьстуш,

**Нанас вина ва ваша сайн тоъпах тарвина,
Ас маццалц дуур те, малх кхета хьо дуъне?»**

Къайлахчу дустарх хуьлуш йолчу метафоро а маттана исбаьхьалла ло, масала: **дашо** (хаза) малх. *Церан кийра **це летара**, шаш арадаьккхинчу гьуллакхан тлаьхье ца хууш* (С. Б.) **Цу мисар межаца, чилланан хаьлгаца цу шагатлулгана гайна дан хала ду**. Иза члагделлачу дагах кьеда ойла летар яц бохург ду. Иза яьржина метафора ю.

Халкъан кичанах **метафора** хуьлу, масала: *Хьалха хьажаз, ког а ма баккха, тлехьа хьажаз, дош а ма ала. Хьовла ма хила хьо, тле мел кхаьчначо вуур ву хьо, аьрга стом ма хила хьо, церг мел тоьхначо длакхуссур ву хьо. Нехан хьаьвди тлехь дин а ма барстабе, бехачу новкъахь куралла а ма лелае*.

Хлума хаздеш, дестош дийцаро (гипербола) а мотт хазбо, масала:

Ва сарахь суьйренца бузучу малхаца,
Туька юллал ва дари шен дегла дерзийна,
Бере кечвал ва дети шен некхе дерзийна,
Чилхьесан бухкарца, цу цлестан клудалца,
Цу хлурдан ва мохо ездари ловзадеш,
Эсаран во мохо кисин тлам ловзабеш,
Хитла яха ма елира ворхл вешин ва йиша.

Цхьа йол кечъян оццул дукха (**туька юллал**) дари ца оьшу. Иза **гипербола** ю.

Шардар 257. Еша а еший, цу параграфан план хлоттае. Цу планаца схьабийца цуьнан чулацам.

Шардар 258. Дладеша текстийн дакъош. Меттан суртхлотторан глирс а, исбаьхьаллин башхаллаш а кьестош, даязде текстийн дакъош. Чулацам кхечу дешнашца ала а, синоним яло а мега меттиг къастае.

I. Буьйсанна набарха йолий,
Сирла блаьрг дуьнен чу боьллий,
Сахуьлий тлехчочу глоттий,
Эсалчу блаьстенан луьйре.
Цлен зезаг гарманан арахь,
Бай кхолуш, тламарца глотту,
Тхи кьегаш, баьццарчу бай тлехь
Кегийра седарчий хлуьтту. (I. M.)

II. Малх лахахь, цийбелла,
Чаранал гуш бара,
Суьйренца хьаелла
Юьртахь глар екара. (I. M.)

III. Догланца беш ерриг,
Хи санна, екара,
Леларах кхузахь стаг,
Глар хезар яцара. (I. M.)

IV. Къеначу лаьмнашций,
Ширачу хьаннашций,
Дладевлларш хьехадеш,
Къамел дан йиш хилча,
Ций лайнчу тлулгаший,
Тлом гинчу пепнаший,
Ладобьлург велхавеш,
Хийла аз хазор дара. (I. M.)

Шардар 259. Дладеша. Меттан суртхлотторан глирс а, исбаьхьаллин башхаллаш а къастае.

I. Аьрхачу Орган,
Мерзачу Теркан
Хи мийлош, кхийна
Ахь кӀентий хийла.
Мехкарийн хазалла
Хьан бешахь хилла,
ДӀайийнарг,
ДӀаензарг –
Меттиг яц тилла,
Кху лаьттахь бехачийн
Ирсалла юьйцуш,
Массо а къаьмнашка
Хьайн салам туьйсуш! (I. M.)

II. Сан илли, Кавказан
Лаьмнашка гӀатта –
Лаьмнаш тӀехь юкььелла
Ийна хьун терса,
Арешкахь ялтийн хӀорд
ТулгӀешца техка,
Ӏалам ду – художник,
Хьан бинарг тергам. (I. M.)

III. Юьйранна седарчий уьдучу цу хенахь,
Седарчийн серлонаш къестачу цу хенахь,
Нурдашо можа малх кхетале ва хьалха,
Малхал хьалха схьакхета и маьлхан зӀаьнарш
Хазлучу заманчоь,
Син метта топ кхетта цӀен эхка санна,
ТӀехьа ши куьг тоьхна,
Ша хьалаиккхира Жерочун жима кӀант...
Цу ханнийн божлара шен жима расха дин
Цу дато дуьрстанца ша араозийна,
Бухь бойначу попа тӀе дайн куьйра санна,
Ша дина хиьна талла ваха велира
Жерочун жима кӀант цу було раьгӀнашка.
Чо шера куьйранаш тӀехула ва хьийзаш,
Белшаш тӀе хуьйшуш и дуткъа ва эраш,
Уллошха ва цӀийзаш, ша воьдуш ма кхечира
Жерочун жима кӀант цу було раьгӀнашка...

Схьадийца, текстийн дакъошкахь «*лаьттан малх*», «художник», «*сирла бӀаьрг*», «*кегийра седарчий*» мича маьлнашкахь, стенах аьлла.

Шайн дешнашца схьадийца сийлахь-воккхачу полководцан А.В. Суворовн кху дешнийн чулацам а, маьлна а: «Майралла а, ларвалар а цхьана динахь лизла».

Мича маьница аьлла и дешнаш? Метафора стенах олу? Иза муха хуьлу? **Динахь** бохучу дашна синоним ялае.

Карладаккхарна хаттарш

1. Литературни меттан стиль стенах олу?
2. Стилистика стенах олу?
3. Литературни меттан муьлха стилаш евза вайна?
Схьадийца церан маьлнаш.
4. Схьадийца юкьарчу-литературни а, къамелан а, Ӏилманан а, публицистически а, гуллакхан а, книжни а, исбаьхьаллин литературан а стилийн маьлнаш.
5. Синонимаш стенах олу?

6. Синонимийн муълха тайпанаш девза вайна?

7. Схъадийца маынин а, стилистически а, юьззинчу а, фразеологически а синонимийн маынаш.

8. Къамелан оьздангалла стенах йозу?

9. Мотт нийса бийцаран а, нийса язбаран а норманаш муха ю? Схъайийца церан башхаллаш.

10. Мотт нийса бийцаран лексически а, грамматически а, орфоэпически а, орфографически а, стилистически а норманийн маынаш муха ду?

11. Нохчийн меттан суртхлотторан гирсаш а, исбаьхьаллин башхаллаш а муха лара йиш ю? Даладе масалш.

ЧУЛАЦАМ

8-гIа класс

НОХЧИЙН МОТТ ХАЛКЪИЙН ВЕЖАРАЛЛИН МЕТТАНЕХ ЦХЪАЪ БУ

Ненан мотт – дахаран хазна.....	3
5–7 классашкахь Iамийнарг карладаккхар.....	5
§ 1. Орфографи.....	8
§ 2. Дешнийн цхъаьнакхетарш а, церан тайпанаш а..	11
§ 3. Предложенехь дешнийн уьйр.....	14

ПРЕДЛОЖЕНИН КОЪРТА МЕЖЕНАШ

§ 4–5. Предложеннин коърта меженаш.....	21
§ 6. Хандешан цхъалхе казуеми.....	25
§ 7. ЦIеран хIоттаман казуеми.....	27
§ 8. Подлежащии, цIеран хIоттаман казуемиийн юккъехь тире.....	28
§ 9. Хандешан хIоттаман казуеми.....	30

ПРЕДЛОЖЕНИН КОЪРТАЗА МЕЖЕНАШ

§ 10. Лач кхачам.....	34
§ 11. Къастам.....	37
§ 12. Юххедиллар.....	42
§ 13. Даран суьртан латтам.....	45
§ 14. Бараман латтам.....	47
§ 15. Меттиган латтам.....	48
§ 16. Хенан латтам.....	50
§ 17. Бахъанин латтам.....	51
§ 18. Iалашонан латтам.....	53
§ 19. Бехкаман а, дуьхьалара а латтамаш.....	54

ЦХЪАЛХЕЧУ ПРЕДЛОЖЕНИЙН КЕПАШ

§ 20. ЦхъанахIоттаман а, шинахIоттаман а, кхаахIоттаман а предложенеш.....	60
§ 21. Юьхъан а, билгала-юьхъан а предложенеш..	62
§ 22. Билгалза-юьхъан предложенеш.....	64
§ 23. Юкъара-юьхъан предложенеш.....	65
§ 24. Юьхъа предложенеш.....	67
§ 25. ЦIеран предложенеш.....	68
§ 26. Юьззина а, юьззина йоцу а предложенеш.....	70

ПРЕДЛОЖЕНИН ЦХЪАНАТАЙПАНАРА МЕЖЕНАШ

§ 27. Предложеннин цхъанатайпанарчу меженех лаьцна юкъара кхетам.....	72
§ 28. Предложеннин цхъанатайпанарчу меженашкахь хут-тургаш.....	75
§ 29. Цхъанатайпанара а, цхъанатайпанара боцу а къас-тамаш.....	77
§ 30. Цхъанатайпанарчу меженашца юкъара дешнаш..	80

ПРЕДЛОЖЕНИЦА ГРАММАТИЧЕСКИ УЬЙР ЙОЦУ ДЕШНАШ

§ 31. Тедерзар.....	86
§ 32. Юкъадало дешнаш а, предложенеш а.....	89
§ 33. Хлаъ, хлан-хла дешнаш-предложенеш. Айдардешнаш-предложенеш.....	93

ПРЕДЛОЖЕНИН ШАКЪАЪСТИНА МЕЖЕНАШ

§ 34. Предложенин шакъаъстинчу меженех лаьчна юкъара кхетам.....	98
§ 35. Шакъаъстина латтамаш.....	99
§ 36. Шакъаъстина юххедиллар.....	100
§ 37. Хенан а, меттиган а латтабийн дурсаш.....	105

МА-ДАРРА А, ЛАЧ А КЪАМЕЛ

§ 38. Ма-дарра а, лач а къамелах юкъара кхетам..	107
§ 39. Ма-даррачу къамелехь сацаран хъаьркаш..	108
§ 40. Ма-дарра къамел лач къамеле дерзор.....	110
§ 41. Цитаташ а, церан нийсаязъяр а.....	114
§ 42. Грамматически талларш.....	116
8-чу классехь ламийнарг карладаккхар.....	120

9-гIа класс

ЧОЛХЕ ПРЕДЛОЖЕНИН СИНТАКСИС

8-чу классехь ламийнарг карладаккхарна шардарш..	131
§ 43. Чолхечу предложенех лаьчна юкъара кхетам..	133

ЧОЛХЕ-ЦХЪАЪНАКХЕТТА ПРЕДЛОЖЕНИ

§ 44. Чолхе-цхъаънакхеттачу предложенех лаьчна юкъара кхетам.....	135
§ 45. Чолхе-цхъаънакхеттачу предложенешкахь дозаран а, дуьхьалара а, къасторан а хуттургаш.....	136

ЧОЛХЕ-КАРАРА ПРЕДЛОЖЕНЕШ

§ 46. Чолхе-караrchу предложенех лаьчна юкъара кхетам.....	140
§ 47. Чолхе-караrchу предложенехь тIетухучун меттиг а, сацаран хъаьркаш а.....	142
§ 48. ТIетухучу предложенийн кепаш.....	144
§ 49. Кхачаман тIетуху предложенеш.....	145
§ 50. Къастаман тIетуху предложенеш.....	149
§ 51. Хенан тIетуху предложенеш.....	152
§ 52. Даран суьртан тIетуху предложенеш.....	156
§ 53. Бахьанин тIетуху предложенеш.....	160
§ 54. Iалашонан тIетуху предложенеш.....	165
§ 55. Бехкаман тIетуху предложенеш.....	168

ХУТТУРГАШ ЙОЦУ ЧОЛХЕ ПРЕДЛОЖЕНИ

§ 56. Хуттургаш йоцчу чолхечу предложених лаьчна юкъара кхетам.....	173
§ 57. Хуттургаш йоцчу чолхечу предложенешкарчу цхьалхечу предложенийн маьIнаш а, сацаран хъаьркаш хIиттор а.....	174

МАТТАХ ЛАЪЦНА ЮКЪАРА ХААМАШ

§ 58. Мотт а, цуънан маъна а, коърта билгалонаш а. Меттан илманан дакъош а, церан маънаш а.....179

§ 59. Литературни меттан стилаш а, церан башхаллаш а.....183

§ 60. Синонимика стилистикан бух бу.....187

§ 61. Литературни меттан норманаш а, меттан исбаъхъаллин башхаллаш а, къамелан оъздангалла а....189

*Зайнди Джамалханович Джамалханов
Тамара Магомедовна Вагапова
Якуб Умарович Эсхаджиев*

ЧЕЧЕНСКИЙ ЯЗЫК

Синтаксис

для 8–9 классов
(на чеченском языке)

Редактор *Такалашов С.А.*
Корректор *Хасиева А.В.*

Сдано в печать 20.06.07. Подписно в печать 06.07.07.
Формат 84x108 ¹/₃₂. Бумага офсетная.
Гарнитура SchoolBook. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 10,71. Тираж 13 000.

ГУП «Кижное издательство»
364051, ЧР, г. Грозный, ул. Маяковского, 92